

LA CORONA CATALANOARAGONESA I CASTELLA (SEGLES XII-XIV): ELEMENTS DE COINCIDÈNCIA I DIVERGÈNCIA

MARIA TERESA FERRER I MALLOL*

La delimitació dels espais de conquesta

La delimitació dels espais de conquesta futura de cada regne a la Península va ésser el primer punt de fricció entre la corona catalanoaragonesa i Castella. Aquests espais estaven en els segles XII i XIII sota ocupació islàmica, però els regnes cristians tenien com a objectiu nacional apoderar-se'n. Tenien una confiança absoluta per aconseguir-ho i, per això, una sèrie de tractats van intentar fixar els drets d'expansió de cadascú, a fi d'evitar enfrontaments violents entre tots els aspirants al botí territorial. Del que cada contractant aconseguís en aquesta pugna sobre el paper en depenia l'extensió, el poder i la viabilitat futura de cadascun dels regnes; però el que poguessin exigir a l'altre contractant depenia també de la força que tinguessin en el moment de pactar.

Ferran Soldevila va fer, fa temps, una reflexió plena d'encert sobre aquest tema, tant a la seva *Història de Catalunya* com en un capítol de l'obra col·lectiva *Moments crucials de la Història de Catalunya*, reflexió difícil de superar i que difícilment pot ésser corregida per nova documentació. Deia Soldevila que la proposta dels pactes de repartiment de les conquestes fou una iniciativa de Ramon Berenguer IV, que intentà, així, posar límits a l'ambició castellana de domini sobre tota la Península. Aquesta ambició es manifestava agredint

* Maria Teresa Ferrer i Mallol (Barcelona, 1940), professora d'investigació del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, lligada des de 1962 a la Institució Milà i Fontanals de Barcelona. També ha estat professora a la Universitat de Barcelona (1963-1975) i arxivera a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (1971-1975). Ha estat directora de la Unitat Estructural d'Estudis Medievals de la Institució Milà i Fontanals (1980-1985) i directora de la Institució (1985-1990). És autora d'una molt extensa obra d'investigació, entre la qual es poden destacar llibres com *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona* (amb Arcadi Garcia, Barcelona, 1983), *Els sarraïns de la Corona catalanoaragonesa en el segle XIV. Segregació i discriminació* (Barcelona 1987), *Les aljamas sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV* (Barcelona, 1988), *La frontera amb l'islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià* (Barcelona, 1988), *Organització i defensa d'un territori fronterer. La governació d'Oriola en el segle XIV* (Barcelona, 1990). Des de 1983 dirigeix la revista *Anuario de Estudios Medievales*. És membre de l'Institut d'Estudis Catalans on ostenta la vicepresidència de la Secció Històrico-Arqueològica.

els regnes veïns d'Aragó i Navarra. Concretament, l'any 1134 Alfons VII pretenia apoderar-se d'Aragó i ja havia ocupat Saragossa quan Ramon Berenguer IV i diversos magnats catalans i occitans aconseguiren que accedís a respectar el regne de Ramir II el Monjo, sota la condició que aquest es reconegués vassall seu pel regne de Saragossa. Més endavant, Ramon Berenguer IV aconseguí també casar-se amb Peronella, la filla de Ramir II, que Alfons VII volia per al seu primogènit. Totes aquestes iniciatives evitaren el veïnatge directe de Castella, que podia haver desequilibrat o impedit definitivament la consolidació i l'expansió de Catalunya.

La contenció de Castella a la ratlla d'Aragó, portada a terme de manera amistosa i negociada, fou un èxit molt important de Ramon Berenguer IV davant d'un home tan poderós i tan ambiciós com Alfons VII, que volia dominar tota la Península i que, significativament, s'havia autointitulat emperador, un títol que a Europa ningú, fora de Carlemany, després d'una tasca extraordinària de conquestes, no havia gosat prendre. En contrast amb aquesta audàcia, el comte català no havia gosat titular-se rei, tot just començava, tímidament, a titular-se príncep, malgrat la independència de fet de França des de feia dos segles.

Ja l'any 1140, a Carrión, Ramon Berenguer IV havia pactat amb Alfons VII la partició de Navarra, una pretensió que es repetí nombroses vegades i que aquest regne resistí amb gran habilitat; Castella n'escapà, però, uns quants territoris fronterers, mentre que ni Ramon Berenguer IV ni els seus successors no n'aconseguien res perquè, quan Castella havia obtingut els objectius que s'havia fixat, procurava que Aragó o la corona catalanoaragonesa no reeixís en els seus, a fi que no s'engrandissin.¹

Malgrat els entrebancs posats per Castella a l'annexió de la meitat de Navarra a Aragó, la bona sintonia entre el comte i l'emperador es mantingué, ajudada segurament pel fet que Ramon Berenguer IV i Alfons VII eren cunyats, ja que aquest darrer s'havia casat amb Berenguera, germana de Ramon Berenguer; Martí Aurell ha mostrat la importància diplomàtica d'aquests matrimonis, usats per a resoldre conflictes o per segellar aliances.²

La demostració d'aquesta bona sintonia fou la participació de Ramon Berenguer IV en l'expedició contra Almeria, organitzada per Alfons VII, a la

1. Cf. el pacte a P. BOFARULL, *Documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, IV, Barcelona, 1849, comentat per F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, Ed. Alpha, 1962, I, p. 171-174. J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, I. Estudio, Madrid, CSIC, 1960, p. 769-770.

2. Sobre aquest matrimoni en concret, cf. M. AURELL, *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*, Barcelona, Omega, 1998, p. 353-354.

qual estava obligat, d'altra banda, pel vassallatge prestat per Saragossa. També hi col·laboraren els genovesos, que pactaren amb Alfons VII la seva participació en l'expedició l'any 1146. Estipularen que la tercera part de la conquesta havia d'ésser per als genovesos i les dues terceres parts per a l'emperador, detall important que és ignorat per la historiografia castellana. Alfons VII hagué de pagar als genovesos un total de 20.000 morabatins d'or per les màquines de guerra que havien de portar al setge: 10.000 a un ambaixador genovès en el termini d'un mes i 10.000 més que es comprometia a fer-los pagar a Barcelona abans de la Pasqua del 1147; sembla, a més, que l'emperador havia de pagar la despesa de cadascuna de les galeres que els genovesos conduïssin al setge, llevat de les que hi portava el comte de Barcelona, que anaven a càrrec d'aquest; el comentari permet suposar, doncs, que el comte hi acudia a bord de vaixells genovesos, ja que la flota catalana no serà plenament operativa per a la guerra fins a començaments del segle següent. Els genovesos deixaren ben clar que no estaven obligats a prosseguir la campanya més enllà d'Almeria i que, si no arribaven a un acord amb el comte de Barcelona, tampoc no estaven obligats a portar a terme aquesta expedició; el comte jugava, doncs, un paper central en la col·laboració genovesa perquè comptar amb la seva aliança era important per als genovesos de cara a la rivalitat amb Pisa, que s'estava debatent en aquells anys.³

També aquell mateix any 1146 Ramon Berenguer IV signà un tractat amb Gènova per acordar la participació de la capital lligur en la conquesta de Tortosa, que es portà a terme el 1148. Els genovesos prometien ajudar el comte en aquesta conquesta després de la tornada de l'expedició de l'emperador, és a dir, la que projectava Alfons VII de Castella a Almeria, en la qual com ja hem dit, participà també Ramon Berenguer IV. Gènova i el comte volien aprofitar la flota i l'exèrcit per atacar, a la tornada, les Balears; els genovesos no descartaven la possibilitat d'escometre alguna altra plaça en el litoral situat entre l'Ebre i Almeria, si es presentava una oportunitat i si el comte de Barcelona hi consentia; els genovesos es comprometien, en aquest cas, a lliurar al comte dues terceres parts del que hi conquerissin.⁴ El pacte es

3. Cf. els dos documents del tractat de Gènova amb Alfons VII de Castella del mateix any 1146 a *I Libri Iurium della Repubblica di Genova*, I/6, Roma, Ministero per i Beni e le attività culturali, 2000, doc. 932 i 933, p. 3-7. Cf. també M. RECUERO, *Alfonso VII, emperador*, p. 177-183, que sembla desconèixer aquests documents del *Liber Iurium*, reeditat ara. Cf. també B. F. REILLY, *The contest of christian and muslim Spain (1031-1157)*, Cambridge MA-Oxford, Blackwell, 1992, p. 211-212, 214, 222-223. Cf. del mateix autor: *The kingdom of Leon-Castilla under King Alfonso VII, 1126-1157*, Philadelphia, Un. of Pennsylvania Press, 1998.

4. *I Libri Iurium*, I/6, doc. 934, p. 8-11, que inclou aquest tractat de 1146, que és d'un contingut pràcticament igual al de la minuta genovesa, que no inclou, però cita, conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i publicada a P. BOFARULL, *Colección de documentos inéditos*, IV, doc. CXLIV, p. 337-339.

conserva en dues versions diferenciades, una que detalla més les obligacions genoveses, conservada a Gènova, bé que una minuta, amb el mateix contingut, es troba a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i una altra conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, la que corresponia al comte. En el document genovès, i en la minuta, és on trobem la menció a la possibilitat d'efectuar conquestes en el territori situat entre l'Ebre i Almeria, on calia reservar al comte les dues terceres parts del que s'hi conquerís. És, de fet, el reconeixement dels drets d'expansió catalans sobre aquesta zona. La declaració genovesa en el tractat de 1146 amb Ramon Berenguer IV és la primera que menciona una atribució de futures conquestes; la idea no sembla sortida, doncs, de la cort d'Alfons VII sinó de la de Ramon Berenguer IV i sembla indicar que hi havia ja unes pretensions declarades obertament, abans de la signatura del tractat de Tudellén, sobre el territori reservat a l'expansió catalana. Soldevila ja indicà la connexió d'aquest reconeixement genovès dels drets del comte amb el mateix reconeixement del tractat de Tudellén, signat pocs anys després.⁵

Efectivament, a Tudellén, l'any 1151, Ramon Berenguer IV i Alfons VII de Castella acordaren el repartiment de les futures conquestes als sarraïns.⁶ El tractat de Tudellén assignà a la conquesta catalana i aragonesa, els regnes de València i de Múrcia, llevat de les places de Lorca i Vera. Aquesta excepció era molt significativa, perquè deixava ben clara la voluntat de Castella de posar un límit a l'expansió futura dels catalans i aragonesos més enllà del regne de Múrcia. La possessió d'aquestes dues places per part de Castella impediria qualsevol vellitat catalana futura d'expandir-se vers Almeria, bé que el monarca castellà admetia que si Ramon Berenguer l'ajudava a conquerir-les les podria tenir sota el seu vassallatge. A més, tots dos regnes havien de

5. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 176-178 i ÍDEM, *La unió amb Aragó i la partició d'Espanya*, F. SOLDEVILA, "La unió amb Aragó i la partició d'Espanya", a R. D'ABADAL, J. RUBIÓ, F. SOLDEVILA, M. TARRADELL, J. VICENS I VIVES, *Moments crucials de la història de Catalunya*, Barcelona, Ed. Vicens-Vives, 1962, p. 62. Sobre la participació genovesa: G. PISTARINO, "Gènova e l'Islam nel Mediterraneo occidentale (secoli XII-XIII)", *Anuario de Estudios Medievales*, 10 (1980), p. 189-205, especialment p. 191.193

6. Consideracions generals sobre aquestes particions a: F. SOLDEVILA, "La unió amb Aragó i la partició d'Espanya", a R. D'ABADAL, J. RUBIÓ, F. SOLDEVILA, M. TARRADELL, J. VICENS I VIVES, *Moments crucials de la història de Catalunya*, Barcelona, Ed. Vicens-Vives, 1962, que és un assaig sense notes; una versió erudita, bé que dispersa en diferents pàgines, es troba a la *Història de Catalunya*, Barcelona, Ed. Alpha, 1962, del mateix autor, que anirem citant per a cada tractat. J. VALDEÓN BARUQUE, "Las particiones medievales en los tratados de los reinos hispánicos. Un posible precedente de Tordesillas", en *El tratado de Tordesillas y su proyección*. Segundas jornadas americanistas. Primer coloquio luso-español de historia ultramarina, I, Valladolid, 1973, p. 21-33. Pierre GUICHARD, "Avant Tordesillas: La délimitation de terres de reconquête dans l'Espagne des XIIe et XIIIe siècles", a Michel BALARD et Alain DUCELLIER (ed.), *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1998, p. 453-460. Sobre la figura d'Alfons VII de Castella, cf. M. RECUERO ASTRAY, *Alfonso VII, emperador. El imperio hispánico en el siglo XII*, León, Centro de Estudios e Investigación San Isidoro-Caja de Ahorros y Monte de Piedad, Archivo Histórico Diocesano, 1979.

quedar sota el vassallatge del rei de Castella; era la condició perquè Alfons VII renunciés a les seves pretensions sobre ambdós regnes, pretensions fonamentades en diversos atacs castellans contra València, en el domini que hi exercí el Cid i en el vassallatge del rei Llop. Però els comtes catalans també havien realitzat alguna expedició contra València i també havien aconseguit el vassallatge del rei Llop; comptaven, a més, amb el reconeixement de drets sobre tot el litoral fins Almeria per part de veïns marítims tan actius en les empreses contra els sarraïns hispànics com eren, en aquells moments, els genovesos. La conquesta d'aquest extens territori havia d'ésser feta, però, en règim de vassallatge envers Castella. Ramon Berenguer IV, home pragmàtic, preferí, en el pacte amb Alfons VII, que li fos reconegut el màxim d'extensió possible de conquesta, encara que fos carregada amb el vassallatge, que devia pensar que era més fàcilment modificable.⁷

Aquest repartiment fou confirmat en un nou tractat signat a Lleida l'any 1156, on fou pactat el matrimoni del primogènit de Ramon Berenguer IV, Alfons, amb Sança de Castella i fou prevista una nova repartició de Navarra.⁸

Soldevila assenyalà la importància d'aquests acords amb Castella per a assegurar l'equilibri peninsular en aquella fase inicial de l'estructuració estatal de la Península, en la qual Castella, l'estat més extens, més poblat i en situació central, podia haver imposat, efectivament, la seva força i assegurat la seva hegemonia. Aquesta és almenys la percepció que en podem tenir ara, bé que segurament llavors les coses no es veien tan clares. En tot cas, Ramon Berenguer IV impedí que l'hegemonia castellana s'establís en aquell moment. Després, l'oportunitat passà perquè Alfons VII dividí els seus regnes entre els seus fills i, per tant, durant un temps, Lleó i Castella, per separat, no tingueren prou força per imposar cap hegemonia. Quan es reunificaren, els altres estats peninsulars ja es trobaven sòlidament estructurats i la corona catalanoaragonesa, ja havia conegut una notable expansió.⁹

Durant uns anys, el comte i els seus successors mantingueren una aliança estreta amb Lleó¹⁰ i amb Castella. A la mort d'Alfons VII, el vassallatge del regne de Saragossa fou confirmat al tractat d'Haxama o Nájima, l'any 1158,

7. Publicat per P. BOFARULL, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, IV, Barcelona, 1849, p. 168-174. F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, CSIC, 1945, I, p. 39-42. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 186-189, 212.

8. P. BOFARULL, *Colección de documentos inéditos*, IV, p. 239-241. F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, I, p. 42-43. M. AURELL, *Les noces del comte...*, p. 355-356.

9. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 171-172 i 188-189.

10. L'any 1162, el jove rei Alfons, poc després de la mort del seu pare Ramon Berenguer IV, s'entrevistà a Agreda amb el seu cosí Ferran II i fou confirmat el seu compromís matrimonial amb Sança de Castella: J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, p. 787-788.

entre Sanç III de Castella i Ramon Berenguer IV en nom del seu fill, rei d'Aragó, però sense obligació de lliurar la postat, és a dir, que el vassallatge començava a alleugerir-se.¹¹ Quan ja regnava Alfons VIII a Castella, se celebraren unes vistes del monarca castellà amb Alfons el Cast o el Trobador (I de Catalunya, II d'Aragó) a Sahagún, l'any 1170. El tractat que hi fou signat preveia un arbitratge per resoldre les diferències entre el monarca català i el rei Llop de Múrcia, el qual hauria de continuar pagant cinc anys més una pària de 40.000 morabatins anuals que havia pagat anteriorment a Ramon Berenguer IV. El rei Alfons no podia fer-li guerra i havia de lluitar contra els almohades. Un nou tractat, signat a Saragossa el mateix any 1170, confirmà l'aliança entre tots dos monarques, però l'actuació de Pedro Ruiz d'Azagra a Albarrasí, on no reconeixia cap autoritat superior a la seva, obligà ambdós monarques a veure's novament a Ariza, aquell mateix any, per tal de clarificar la política envers aquest senyoriu fronterer.¹²

Sabem que l'any 1177 Alfons de Catalunya-Aragó ajudà Alfons VIII de Castella en la conquesta de Cuenca i el monarca castellà li ho agraià alliberant-lo del vassallatge per Saragossa. Era un gest que no li costava gaire, però que, en canvi, satisfesia el monarca catalanoaragonès, a qui és evident que aquesta dependència inquietava molt.¹³ El devia inquietar tant que signà un nou tractat de delimitació de la futura conquesta a Cazola, amb el mateix Alfons VIII de Castella, l'any 1179, pel qual, contradient l'excel·lent pacte obtingut pel seu pare, renuncià a la conquesta de Múrcia a canvi que les futures conquestes de València, amb límit a Biar, fossin lliures de vassallatge.¹⁴ Fou una decisió desafortunada, perquè significava tallar l'expansió catalana i aragonesa molt

11. P. BOFARULL, *Colección de Documentos inéditos*, IV, p. 245-247. F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, I, p. 43-45. J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, II, p. 66-67.

12. J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, p. 792, 794 i 796. Sobre el regnat d'Alfons I de Catalunya, II d'Aragó cf., a més de les obres generals, J. F. CABESTANY, "Alfons el Cast", a E. BAGUÉ, J. CABESTANY-P. E. SCHRAMM, *Els primers comtes-reis*, Barcelona, Ed. Vicens-Vives, 1963, 2a ed., p. 55-99. J. VENTURA, *Alfons el Cast. El primer comte-rei*, Barcelona, Ed. Aedos, 1961. J. CARUANA, "Itinerario de Alfonso II de Aragón", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VII (1962), p. 73-298, a més de bibliografia específica i diplomataris que anirem citant.

13. F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, I, p. 47-48. J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, I, p. 811-813 i II, p. 473-474.

14. Publicat per R. CHABÁS, *División de la conquista de la España mora entre Aragón y Castilla*, I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, I, Barcelona, p. 140-141. F. MIQUEL ROSELL, *Liber Feudorum Maior*, p. 49-51. S. CARRERES ZACARÉS, *Tratados entre Castilla y Aragón, su influencia en la terminación de la Reconquista*, València, 1908, p. 39 i J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, I, p. 813-816 i II, p. 528-530. A. I. SÁNCHEZ CASABÓN, *Alfonso II, Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1995, p. 378-379. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 211-213 i 290. J. CARUANA, "Cómo y porqué la provincia de Murcia pasó a ser de reconquista castellana", *Miscelánea Medieval Murciana*, VII (1981), p. 39-69.

aviat i deixar que es consolidés i augmentés la diferència d'extensió entre tots dos estats.

Cap al final del regnat d'Alfons el Trobador, les relacions entre Castella i la corona catalanoaragonesa havien empitjorat. Tots dos s'havien aliat l'any 1186, a Ágreda i a Berdejo, com altres vegades, contra Navarra i també contra el senyoriu d'Albarrasí. Alfons hagué de cedir al monarca castellà la plaça d'Ariza. Però, com altres vegades, quan Alfons VIII hagué aconseguit el seu objectiu i hagué preses diverses places navarreses, abandonà la lluita i deixà sol el seu aliat. En aquesta ocasió, Alfons el Cast reaccionà i s'alià amb el rei de Navarra, l'any 1190, aliança que s'amplià l'any següent a Lleó i a Portugal, deixant Castella aïllada. Com a conseqüència d'aquest canvi d'aliances, el monarca castellà atacà Aragó, però l'exèrcit aragonès, amb el rei al capdavant, l'obligà a retirar-se i el derrotà.¹⁵

Les relacions entre Castella i la corona catalanoaragonesa tornaren a millorar en iniciar el seu regnat Pere el Catòlic. Alfons VIII s'esforçà a guanyar l'amistat del nou monarca perquè li interessava comptar amb un bon aliat en un moment en què rebia atacs tant dels sarraïns com dels lleonesos i especialment després de la seva derrota a Alarcos, l'any 1195, davant dels almohades. Un tractat signat a Calataiud, l'any 1198, establí una aliança entre Pere el Catòlic i Alfons VIII de Castella per tal de lluitar contra els sarraïns i altres enemics comuns i per repartir-se Navarra.¹⁶ L'any 1205, Pere el Catòlic entrà a Castella amb el seu exèrcit per ajudar Alfons VII contra el rei de Lleó. Aquest atac convencé el leonès a signar la pau amb el seu cosí i tots tres atacaren seguidament el rei de Navarra per castigar-lo pels seus atacs contra Castella. Després de prendre-li Àlaba i Guipúscoa, annexionades a Castella, també fou signada la pau amb Navarra i poc després, a requesta del papa Innocent III, que concedí croada per a aquesta guerra, tant el monarca de Navarra com Pere el Catòlic portaren els seus exèrcits a Toledo, per unir-se al d'Alfons VIII i atacar tots junts les tropes almohades, que en gran nombre havien passat l'estret. Les tropes cristianes els infligiren una gran derrota a Las Navas de Tolosa l'any 1212.¹⁷ Fou una important contribució de Pere el Catòlic a la defensa de Castella i a la lluita solidària contra l'Islam en un moment

15. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 213. J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, I, p. 820-834.

16. J. GONZÁLEZ, *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*, III, p. 179-186. Sobre el regnat de Pere el Catòlic, cf. E. BAGUÉ, "Pere el Catòlic", a E. BAGUÉ, J. CABESTANY-P. E. SCHRAMM, *Els primers comtes-reis*, cit. J. VENTURA, *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona, Ed. Aedos, 1960.

17. J. ZURITA, *Anales*, I, p. 315-318 (lib. 2, cap. LIII), 322 (cap. LV), 333-339 (cap. LXI).

difícil per a ell perquè s'havia d'enfrontar a la invasió d'Occitània pels croats francesos, guerra en la qual moriria l'any següent.

L'expansió catalanoaragonesa del segle XIII i els problemes amb Castella

La conquesta de Mallorca per Jaume I no originà tensions amb Castella perquè els sobirans castellans no ambicionaven les illes. Ben diferent era el cas de la conquesta del País Valencià. Quan, a mitjan segle XIII, Jaume I va començar a avançar cap al sud en el transcurs de la conquesta del regne de València, Castella va témer que el monarca català no continués la seva expansió per Múrcia. Per conjurar aquest perill i per posar un límit de fet a l'expansió catalanoaragonesa, els castellans van aconseguir imposar un protectorat sobre el regne sarraí de Múrcia a partir de 1243 i van establir guarnicions a diversos castells.¹⁸

Mentrestant, Jaume I havia conquerit una bona part del regne de València, respectant els límits acordats a Cazola, i es trobava ja a la meitat meridional del regne; la seva presència en aquesta zona aviat va començar a inquietar el seu gendre, l'infant castellà Alfons, conegut després pel sobrenom de Savi, el qual, sense respectar els tractats, va intentar prendre Alzira i Xàtiva i es va apoderar d'Énguera i de Moixent, que pertanyien totes a la conquesta catalanoaragonesa. En represàlia, Jaume I va prendre Villena, Saix, els Cabdets i Bugarra, que eren de la conquesta castellana. La crònica de Jaume I ens informa detalladament d'aquestes friccions.¹⁹ Per tal de posar fi a la tensió existent, el rei Jaume I i l'infant Alfons es veieren a Almirra, pel març de 1244, a la frontera valenciana amb Castella; les maneres altives i intractables dels castellans van acabar la paciència de Jaume I, que deia d'ells "No hi ha hom al món que vosaltres no féssets exir de mesura, per ço quant fets totes les coses ab ergull, e cuidats-vos que tot ço que vós volets deja hom fer".²⁰ Malgrat les

18. J. TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Murcia, Patronato de Cultura de la Excm. Diputación de Murcia, 1967, p. 25-33, J. TORRES FONTES (ed.), *Coleccion de documentos para la Historia del Reino de Murcia*, I. *Documentos de Alfonso X el Sabio*, Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio-CSIC, 1963, p. IX-X; III. J. TORRES FONTES (ed.), *Fueros y Privilegios de Alfonso X el Sabio al Reino de Murcia*, Múrcia, 1973, p. XXI-XL.

19. JAUME I, *Llibre dels feits*, a F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Ed. Selecta, 1971. Cf. sobre el regnat de Jaume I: F. SOLDEVILA, *Jaume I. Pere el Gran*, Barcelona, ed. Teide, 1955, i ÍDEM, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, ed. Aedos, 1968, 2a ed.

20. JAUME I, *Llibre dels feits*, cap. 348; per a la conquesta de la part meridional del regne de València i les dissensions amb Castella: caps. 339-349, p. 129-132. Cf. també F. VALLS TABERNER, "Relacions familiars i polítiques entre Jaume I el Conqueridor i Alfons el Savi", *Bulletin Hispanique*, XXI (1919), 9-52 i també a *Obras Selectas*, IV. *Estudios de Historia Medieval*, Barcelona, CSIC, 1961, p. 2-3. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 291-293.

fortes tensions, finalment fou signat un tractat, conegut com el tractat d'Almirra, que establí la frontera entre el regne de València, de conquesta catalana, i el de Múrcia, de conquesta castellana, a la línia Busot-Biar, ratificant, doncs, el límit establert a Cazola, però precisant-lo més.²¹

Les tensions entre Castella i la corona catalanoaragonesa continuaren en els anys següents. Alfons X aprofità totes les ocasions per hostilitzar el seu sogre; oblidant qualsevol consideració de solidaritat entre cristians, s'alià amb el cabdill sarraí Al-Azraq, que havia aconseguit revoltar una bona part del regne de València, conquerit per Jaume I pocs anys abans; s'alià també amb el senyor d'Albarrasí, Álvaro Pérez d'Azagra, que intentava mantenir-se autònom entre tots dos regnes, i amb el primogènit del propi Jaume I, l'infant Alfons, que tenia diferències amb el seu pare. Malgrat que Jaume I s'alià amb els exiliats castellans: l'infant Enric, germà del rei de Castella i Lope Díaz de Haro, Alfons X havia aconseguit aïllar-lo internacionalment; la pressió militar castellana a les fronteres amb Navarra obligà aquest regne a trencar una aliança pactada l'any 1254 amb Jaume I; semblava que la guerra amb Castella era a punt d'obrir-se; finalment, Jaume I preferí evitar la guerra i entrevistar-se amb el seu gendre a Sòria, l'any 1256, on fou pactat el matrimoni de l'infant Manuel, germà d'Alfons X, amb la infanta Constança, filla de Jaume I. Els problemes no se solucionaren de cop, bé que finalment Castella retirà el suport a Al-Azraq i aquest hagué de retre's a Jaume I l'any 1258. Una nova reunió entre tots dos reis a Ágreda, l'any 1260, fou aprofitada per fixar els límits entre tots dos regnes i per confirmar la pau.²²

Al cap de poc temps, l'any 1264, el domini castellà al regne de Múrcia quedava en entredit a causa de l'aixecament dels sarraïns sotmesos a Andalusia i a Múrcia, coordinat amb l'atac de Granada a Castella. El domini castellà a Múrcia s'havia basat en l'ocupació de les fortaleses i en l'assentament de molt poca població cristiana i, per tant, no era gaire sòlid. No sorprèn, doncs, que no pogués resistir l'aixecament del 1264. Els revoltats s'apoderaren de la

21. Publicat per A. GIMÉNEZ SOLER, "La Corona de Aragón y Granada", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, III (1905), p. 106 i S. CARRERES ZACARÉS, *Tratados entre Castilla y Aragón*, Valencia, 1908 i A. HUICI MIRANDA-M. D. CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, II (1237-1250), València, 1976, doc. 388. E. GUINOT RODRÍGUEZ, *Els límits del regne. El procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*, València, 1995, p. 37-40 (Col. Politècnica/58). Cf. un treball sobre la historiografia entorn del tractat: J. FERNÁNDEZ LOZANO, *Data Almirra. Siete siglos y medio de historiografía valenciana sobre el Tratado de Almirra (1244-1994)*, Ateneo Científico, Literario y Artístico de Alicante, 1994.

22. J. F. O'CALLAGHAN, *El rey sabio. El reinado de Alfonso X de Castilla*, trad. M. González Jiménez, Sevilla, Universidad, 1996, p. 195-198.

major part de les viles i castells, llevat de les viles d'Alacant i d'Oriola i del castell de Llorca.²³

Davant la impossibilitat d'atendre tots dos fronts al mateix temps, Alfons X concentrà els seus esforços a la frontera andalusa i en la guerra contra el rei de Granada i demanà al seu sogre, Jaume I, que l'ajudés a reconquerir Múrcia.

Malgrat el comportament deslleial que el seu gendre havia tingut envers ell, que ja hem comentat, i malgrat el consell dels rics-homes aragonesos, partidaris de donar un ajut condicionat a canvi del lliurament d'alguns castells fronterers que es disputaven tots dos regnes, el rei decidí ajudar-lo sense cap contrapartida,²⁴ i ho justificà dient que la revolta de Múrcia era un perill per al País Valencià i que més valia defensar-se a la terra d'un altre que a la pròpia.²⁵

Jaume I aconseguí la submissió del regne en pocs mesos, entre novembre de 1265 i abril de 1266. Seguidament, avisà el seu gendre, el rei Alfons de Castella, perquè se'n fes càrrec i es retirà cap a Oriola i Alacant i d'aquí al regne de València, deixant la terra repoblada per la gent del seu exèrcit.²⁶ Fou un repoblament important, que ha estat estudiat, juntament amb el d'origen castellà, pel professor Juan Torres Fontes.²⁷ El professor Ladero es pregunta si aquesta cooperació a la repoblació de Múrcia era un projecte d'incorporació que llavors quedà frustrat, però que tindria repercussions en els esdeveniments futurs.²⁸

Tant el cronista Ramon Muntaner com don Juan Manuel afirmen que Jaume I lliurà el regne de Múrcia als castellans com a dot de la seva filla Constança, casada amb l'infant Manuel, germà d'Alfons X de Castella, que havia estat nomenat *adelantado* de Múrcia. Morta Constança sense descendència,

23. J. TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia en 1266*, p. 49-62, 89-91 i 95.

24. JAUME I, *Llibre dels feits*, cap. 382, p. 142. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 292-293 i 315-316. ÍDEM, *Pere el Gran*, reedició (M. T. FERRER ed.) Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, I, p. 121.

25. JAUME I, *Llibre dels feits*, cap. 382, p. 142.

26. F. SOLDEVILA, *Pere el Gran*, I, p. 121-122 i 130-138. J. TORRES FONTES, *La reconquista de Murcia*, p. 120-162. Cf. també les aportacions recents de: C. de AYALA MARTÍNEZ, "Jaime I y la sublevación mudéjar-granadina de 1264", a *Homenaje al Prof. Juan Torres Fontes*, I, 1987, Múrcia, Universidad y Academia Alfonso X el Sabio, p. 93-107. J.D. GARRIDO I VALLS, *Jaume I i el regne de Múrcia*, Barcelona, Dalmau ed., 1997.

27. Cf. la bibliografia esmentada a la nota 18 i, a més, J. TORRES FONTES, *Repartimiento de Murcia*, Múrcia, CSIC-Academia "Alfonso X el Sabio", 1960; ÍDEM, *Repartimiento de Lorca*, Múrcia, Real Academia Alfonso X el Sabio, 2a ed. 1994; ÍDEM, *Repartimiento de Orihuela*, Múrcia, Academia Alfonso X el Sabio-Patronato "Angel García Rogel", 1988. Cf. un resum de conjunt a ÍDEM, "Los repartimientos murcianos del siglo XIII", a *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los repartimientos bajomedievales*, Barcelona, CSIC. Institución Milá y Fontanals, 1990.

28. Cf., per exemple, M. A. LADERO QUESADA, "La situación política de Castilla a fines del siglo XIII", a *Jaime II 700 años después*, cit. p. 241-264, concretament, p. 243.

el dot havia de revertir a la corona catalanoaragonesa i aquest fou, segons Muntaner, un dels motius legals esgrimits per Jaume II per a demanar la devolució del regne de Múrcia, pel qual sempre havien sentit recança els successors de Jaume I.²⁹

E con lo dit senyor rei hac poblada la dita ciutat de Múrcia e los altres llocs, ell lliurà-ho tot, e la sua part e l'altra, al senyor rei de Castella, son gendre, per ço que tot ensems se pogués ajudar, que els uns ajudassen als altres. E senyaladament lliurà a son gendre l'infant En Manuel, Elx, Vall d'Etila e de Noetla, Asp, Petrer. E lo senyor rei de Castella, don Alfonso, féu així mateix lo dit infant En Manuel adelantat de tota la sua part. E així totes les terres s'ajudaren e es defensaren dels moros, los uns ab los altres. Emperò ab aquella covinença lliurà lo dit senyor rei en Jacme d'Aragó la sua part del regne de Múrcia a son gendre lo rei don Alfonso de Castella e a son gendre l'infant En Manuel: que tota hora que ell lo volgués cobrar que li ho retessen. E així li ho prometeren; e d'açò es feeren bones cartes. Sí que per aquesta raon la casa d'Aragó ha cobrats los dits llocs, e foren cobrats segons que avant jo us diré con temps e lloc serà (cap. XVII).

[1304] e lo senyor rei d'Aragó reté lo regne de Múrcia al rei don Ferrando, salvant ço qui era de sa conquesta, que el senyor rei En Jacme, son avi, havia donat en dot, ab una sua filla, a don Manuel, frare del rei don Alfonso de Castella. E puis aquella dona morí sens infants, e la terra devia tornar al senyor rei d'Aragó; e per la gran amistat que el rei En Jacme havia ab lo rei don Alfonso, son gendre, e ab l'infant En Manuel, qui així mateix era estat son gendre, lleixà-ho tenir a don Manuel. E ara lo senyor rei d'Aragó volc-ho cobrar, e gran raon e dret que era; e així en aquestes paus recobrà-ho, ço és, Alacant, Elx, Asp, Petrer, la vall d'Etila e de Noetla, e la Mola, Crivileny, Favanel·la, Callosa, Oriola, Guardamar (cap. CCXLVI).

Al *Libro de las Armas*, don Juan Manuel no ho explica tan clarament però, malgrat que hi barreja esdeveniments diversos, diu que la reina Violant de

29. R. MUNTANER, *Crònica*, a F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, cap. CCXLVI. M. T. FERRER I MALLOL, "La conquesta de les comarques meridionals valencianes per Jaume II", *Quaderns de Migjorn. Revista d'Estudis comarcals del sud del País Valencià*, 3 (1998), p. 10-11.

Castella convencé el seu pare a intervenir en el regne de Múrcia per poder donar un regne a la seva filla Constança.³⁰

Entonçe dixo la Reyna que si el quisiese quanto a esto que bien fallarian consejo, ca el et el Rey su marido podian muy ayna cobrar el Reyno de Murçia con que los moros se avian entonçe alçado et darlo al infante don Manuel et a la infanta donna Constança et asi seria guardada la su iura [de casar la infanta amb un rei] et ella et su marido et sus fijos sin reçelo de perder la onra que avian; et tanto dixo a su padre, lo uno quexandose de la su perdida que reçelavan, lo al mostrando la onra que regebia en cobrar aquel Reyno, en que los moros se havian alçado et fazer ende Reyna a la infanta donna Constança su fija, que se ovo el Rey avenir et otorgogelo.

Podríem pensar que l'explicació de la cessió del regne en concepte de dot és un argument posterior per a justificar la guerra de 1296. Però el fet que aquesta informació vingui tant de banda catalana com castellana hi dóna una certa versemblança. És possible que se n'hagués parlat i que l'argument del dot per a la infanta hagués servit a Jaume I per a justificar una costosa operació militar sense cap benefici per als seus regnes, però no n'hi ha constància documental per ara.

Soldevila va insistir en el fet que Jaume I no va saber o no va voler aprofitar algun dels períodes difícils en què va trobar-se Alfons el Savi per a obtenir condicions millors per a l'expansió dels seus regnes i particularment en aquesta ocasió, en què els seus súbdits es resistien al desplegament d'un esforç tan gran en benefici d'altri.³¹

Els descendents de Jaume I, en canvi, van abandonar aquesta política benèvola, poc agraïda per Castella. Pere el Gran retingué als seus regnes els infants de la Cerda, fills del primogènit de Castella, mort l'any 1275, quan conduïts per la seva mare i la seva àvia, la reina Violant, fugien de Castella, l'any 1277, per tal d'aixoplugar-se a la cort francesa, ja que la seva vida corria perill a causa de l'ambició del seu oncle, l'infant Sanç, que volia que fos

30. A. GIMÉNEZ SOLER, *Don Juan Manuel, Biografía y estudio crítico*, Saragossa, 1932, p. 684-685. M. T. FERRER I MALLOL, *La conquesta de les comarques meridionals valencianes per Jaume II*, cit., p. 11.

31. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 315-316 i ÍDEM, *La unió amb Aragó i la partició d'Espanya*, p. 82-83. Sobre la figura de Jaume I cf. també F. SOLDEVILA, *Jaume I. Pere el Gran*, Barcelona, ed. Teide, 1955. ÍDEM, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, ed. Aedos, 1868, 2a ed. i també ÍDEM, *Pere el Gran*, cit., I, que correspon a Pere el Gran com a infant, és a dir, durant el regnat del seu pare.

reconegut el propi dret a la successió del seu pare, el rei Alfons el Savi, contra el qual s'aixecà en armes.³²

Darrerament, Manuel González ha publicat un estudi molt documentat sobre la successió al tron de Castella entorn, precisament, de les pretensions del secundogènit, l'infant Sanç, i dels infants de la Cerda. La norma tradicional a Castella fins a mitjan segle XIII era la primogenitura per línia masculina i, en cas de mort del primogènit, el més gran dels fills supervivents del rei. Si no n'hi havia, podien succeir les dones. Però durant el regnat d'Alfons el Savi es produí la recepció del *ius commune*, sota la influència del qual el rei Alfons redactà *Las Siete Partidas*; en la segona d'aquestes lleis, concretament el títol II, el monarca establí la primogenitura estricta, és a dir, que si el primogènit moria abans de regnar, els seus fills legítims el succeïen en els seus drets.³³ S'ha discutit si *Las Siete Partidas* eren vigents o no l'any 1275, quan morí el primogènit d'Alfons el Savi, perquè no hi ha constància que fossin promulgades. Segons O'Callaghan, no calia que ho fossin perquè el rei s'havia reservat de revisar l'*Espéculo*, quan el promulgà el 1255 i *Las Siete Partidas* eren considerades una revisió d'aquell codi; per tant, segons aquell autor, foren plenament vigents durant el regnat d'Alfons el Savi.³⁴

El secundogènit protestà contra aquesta modificació del dret successori tradicional i obtingué el suport de bona part de la noblesa, de l'infant Manuel i sembla que de les Corts de Burgos de 1276. Fou segurament aquest any que foren modificats alguns manuscrits de *Las Siete Partidas* per donar preferència al secundogènit del rei sobre el fill més gran del primogènit, a més de rebaixar l'edat de la majoria d'edat per regnar dels vint anys establerts a 17, l'edat que tenia llavors l'infant Sanç. Llavors encara, però, la successió no estava completament decidida. Foren les Corts de Segovia de 1278 les que reconegueren l'infant Sanç com a hereu. Fou llavors que la reina Violant temé per la seguretat dels seus néts i, amb la vídua del primogènit, passà a la Corona d'Aragó per dirigir-se a França. Bé que la reina tornà a Castella un any i mig després d'haver-ne marxat, els seus néts, com ja hem dit, quedaren en poder del rei Pere el Gran, per al qual foren una penyora tant enfront de Castella com de França.

32. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 346 i 374.

33. M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, "La sucesión al trono de Castilla: 1275-1304", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 11 (1996-1997), *Congreso Internacional Jaime II 700 años después. Actas*, p. 201-212, concretament p. 202. Alguns punts han estat tractats més extensament a M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *Alfonso X 1252-1284*, Palència, Dip. Prov. de Palència-Ed. La Olmeda, 1993.

34. J. O'CALLAGHAN, *El rey Sabio*, cit., p. 62.

Felip III de França defensà els drets dels seus nebots, que sembla que havien estat garantits per les capitulacions matrimonials de la infanta Blanca amb l'hereu de Castella, bé que no n'hi ha constància documental. Alfons X negocià amb el monarca francès, a Baiona, l'any 1280, diverses possibilitats de compensació per als infants de la Cerda, però no s'arribà a cap acord. L'infant es negà a acceptar res que significués cessió de territoris.³⁵

En aquestes circumstàncies de tensió amb França, la reunió d'Alfons X i del seu fill Sanç amb Pere el Gran a Campillo i Ágreda, pel març de 1281, fou fructífera, com és ben comprensible. Els castellans lliuraren al rei Pere la vall d'Aiora, que pertanyia fins llavors a l'infant Manuel, i els castells fronterers de Ferrellón i Pueyo i el terme de Pozuelo, i l'infant Sanç prometé lliurar Requena, quan regnés. S'hi acordà també en secret la conquesta i repartiment de Navarra; l'infant Sanç renuncià a la part que li pertocava en aquest regne a favor del rei Pere i renuncià també a Albarrasí, malgrat que en un altre document signat amb el seu pare, Pere el Gran havia reconegut els drets de Castella sobre Albarrasí.³⁶ De tots aquests acords només el del lliurament de la vall d'Aiora fou portat realment a efecte.³⁷

Immediatament després, però, l'infant Sanç es revoltava contra el seu pare, que era privat dels seus poders el 1282 —malgrat que conservà el títol de rei— mentre que el monarca desheretava el seu fill. Reconegué el rei que per dret corresponia el tron al fill gran del seu primogènit, bé que segons el dret antic d'Espanya havia atorgat a Sanç que fos primogènit en lloc del mort, perquè era més pròxim a ell que no pas els néts. En el seu testament, doncs, el rei Savi nomenà hereus els infants de la Cerda, i si aquests morien, el rei de França; la raó d'aquesta designació estranya és la situació d'aïllament en què es trobava el monarca, enemistat amb tota la seva família, la reina, tots els

35. M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *La sucesión al trono de Castilla: 1275-1304*, p. 204-207. Cf. també R. S. MACDONALD, "Alfonso the Learned and Succession: A Father's Dilemma", *Speculum*, XL (1965), p. 651 n. 1 i J. R. CRADDOCK, "Dynasty in Dispute: Alfonso X el Sabio and the Succession to the Throne of Castile and Leon in History and Legend", *Viator*, 17 (1986), p. 197-219. J. O'CALLAGHAN, *El rey Sabio*, p. 292-294, 296-297.

36. *Memorial Histórico Español*, 2, p. 32-33, 40-43 i 66, núm. 181, 185-187 i 201. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, I, p. 346-347. C. de AYALA MARTÍNEZ, "Paces castellano-aragonesas de Campillo-Agreda (1281)", *En la España Medieval*, V, vol. I, (1986), p. 151-168. A. BEJARANO RUBIO, "La frontera del reino de Murcia en la política castellano-aragonesa del siglo XIII", a *Alfonso X el Sabio, vida, obra y época*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Medievales, 1989, p. 199-212, especialment p. 204-207. Publica alguns dels pactes acordats. R. I. BURNS, "Warrior Neighbors: Alfonso el Sabio and Crusader Valencia. An Archival Study in his International Relations", *Viator*, 21 (1990), p. 147-202 i doc. 35-43 on publica documentació sobre la concessió de la vall d'Aiora i sobre la presea de possessió. J. O'CALLAGHAN, *El rey Sabio*, p. 302-304.

37. E. GUINOT, *Els límits del regne*, p. 98-101.

fills i els germans.³⁸ Quan morí, l'any 1284, Sanç IV fou reconegut com a rei.³⁹ Però un segle més tard, encara no s'havia esvaït aquesta màcula d'il·legitimitat en la successió. M. González recorda que Joan I de Castella declarà a les Corts de Segovia de 1386 que la successió de Sanç IV havia estat il·legítima i, per tant, també ho havien estat els seus successors; ell mateix se'n salvava com a descendent de Ferran de la Cerda, a través de la seva mare, Joana Manuel. És clar que aquesta afirmació era interessada i encaminada a privar de legitimitat el pretendent Joan de Gant, casat el 1372 amb Constança, la filla gran i hereva de Pere el Cruel que es preparava per envair Castella.⁴⁰

Sembla que, durant el temps de discussió de la successió, Pere el Gran donà un suport tàcit a l'infant Sanç i no utilitzà els infants de la Cerda en contra seva, com ho podia haver fet; els tancà a Xàtiva, ben custodiats, com una part, segurament, dels acords secrets de Campillo. Tal com diu Carlos de Ayala, després d'una època en la qual Castella havia intentat fer prevaler el seu superior pes a la política peninsular, els fracassos dels darrers temps del regnat d'Alfons X i especialment el debat successori havien capgirat la situació i era Pere el Gran qui havia esdevingut l'àrbitre de la situació i qui podia fer prevaler els seus interessos.⁴¹

La veritat és, però, que quan Sanç IV es trobà instal·lat en el tron, no agraïa gens l'actitud amistosa del rei Pere i, durant la Croada francesa contra Catalunya, l'any 1285, no solament no l'ajudà, com hi estava obligat pel tractat de Campillo, sinó que acordà un tractat amb França.⁴² Si la mort no l'hagués sorprès tan inesperadament, sembla que el rei Pere tenia intenció d'usar els infants contra Sanç IV el Brau.⁴³

Ell no ho pogué fer, però el seu fill i successor Alfons el Franc portà endavant aquest projecte del seu pare, després de comprovar que Sanç IV responia a la seva oferta de pau amb evasives i peticions de seguretats, mentre negociava amb França. Segons Zurita, Sanç IV intentà aturar el cop i arribà a

38. Sobre la figura d'Alfons el Savi hi ha una bibliografia ben nodrida. A més de les obres ja esmentades a les notes 7, 20 i 21, cf. també M. RODRÍGUEZ LLOPIS (ed.), *Alfonso X. Aportaciones de un rey castellano a la construcción de Europa*, Consejería de Cultura y Educación, Murcia, 1997, 221 p. *Alfonso X el Sabio, vida, obra y época*, Sociedad Española de Estudios Medievales, Madrid, 1989, 271 p.

39. M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *La sucesión al trono de Castilla: 1275-1304*, p. 203 i 207-209.

40. M. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, *La sucesión al trono de Castilla*, p. 201-202 i 206.

41. C. de AYALA MARTÍNEZ, *Paces castellano-aragonesas de Campillo-Agreda (1281)*, p. 151, 167-168.

42. Sobre el regnat de Sanç IV de Castella cf. M. GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Historia del reinado de Sancho IV de Castilla*, Madrid, 1922-1928, 3 vols. J. M. NIETO SORIA, *Sancho IV*, Palència, Dip. Prov. de Palència, 1994.

43. F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 370. ÍDEM, *Jaume I. Pere el Gran*, cit. p. 130-131. Sobre el rei Pere, a més de les obres ja esmentades, cf. també F. SOLDEVILA, *Vida de Pere el Gran i d'Alfons el Liberal*, Barcelona, Ed. Aedos, 1963.

oferir la mà de la seva filla Isabel, amb el regne de Múrcia, a Alfons, però el monarca havia perdut la confiança en ell i va reconèixer Alfons de la Cerda com a rei de Castella, després que el proclamessin com a tal els exiliats castellans l'any 1289. Alfons de la Cerda li donà el regne de Múrcia a canvi del seu suport per a aconseguir el tron castellà.⁴⁴ La guerra amb Castella tingué diversos episodis durant els anys 1289 i 1290; el rey Alfons envaí Castella i saquejà la zona d'Almazán i Osma, mentre que Diego López de Haro atacava la comarca de Cuenca i Huete i derrotava un exèrcit castellà. Però primer els atacs dels francesos i navarresos contra els seus regnes i després les negociacions amb França i l'Església per tractar la pau, signada finalment a Tarascó pel febrer de 1291, impediren la plena dedicació del rei Alfons a aquesta guerra amb Castella. El tractat de Tarascó també havia previst que fos signada una treva entre la Corona d'Aragó i Castella, però Sanç IV es negà a acceptar la proposta.⁴⁵ Poc després, moria el rei Alfons el Franc, en plena joventut, i fallia aquest primer intent d'intervenir en els afers interns de Castella.⁴⁶

Jaume II, que succeí el seu germà, imprimí un canvi radical en les relacions amb Castella i optà per l'aliança amb Sanç IV, amb qui signà el tractat de Monteagudo de 1291; aquesta estreta aliança preveia fins i tot que el rei Sanç ajudés el rei Jaume II en cas de guerra amb França, cosa que es contradeïa amb el tractat de Lió signat amb França el 1288, pel qual Sanç IV s'havia compromès, ben al contrari, a lluitar contra la corona catalanoaragonesa a favor de França, en cas de guerra. A Monteagudo, Jaume II es comprometé a ajudar el castellà contra el rei del Marroc o contra Navarra i avalà l'acord amb el seu compromís matrimonial amb la infanta Isabel, filla de Sanç IV el Brau. Era una pau molt profitosa per a Sanç el Brau perquè desactivava l'amenaça dels infants de la Cerda, i poc beneficiosa per a Jaume II, a qui no solucionava els seus veritables problemes, que eren l'enfrontament amb el papat i amb

44. J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, ed. preparada per A. Canellas López, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1967-1986, vol. 2, p. 302-303 (lib. IV, cap LXXXIX), p. 346-350 (cap. C); p. 356-359 (cap. CIII); p. 366-367 (cap. CV); p. 375-378 (cap. CX). Sobre les aspiracions dels infants de la Cerda al tron de Castella: A. MASÍÀ DE ROS, "Las pretensiones de los infantes de La Cerda a la Corona de Castilla en tiempos de Sancho IV y Fernando IV. El apoyo aragonés", *Medievalia*, 10 (1992). Estudis dedicats al professor F. Udina i Martorell (IV), p. 255-279.

45. J. ZURITA, *Anales*, vol. 2, p. 375-378 (cap. CIX), p. 379 (cap. CX), p. 404-406 (cap. CXIX), p. 415 (cap. CXXI).

46. Cf. sobre aquest regnat L. KLÜPFEL, *Die äussere Politik Alfonsos III von Aragonien*, Berlin-Leipzig, 1911-1912, VIII + 174 p. (*Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte*, dirigida per H. Finke). S. SOBREQUÉS VIDAL, *Alfons el Franc, a Els descendents de Pere el Gran*, Barcelona, Ed. Teide-Vicens Vives, 1954. No esmento les històries generals.

França. Val la pena ressaltar, però, l'especial interès d'aquest tractat perquè va passar de dividir l'espai de conquesta peninsular a delimitar la futura expansió en el Magrib. Atribuï Marroc a la zona d'influència i a l'eventual conquesta de Castella, mentre que Barbaria era atribuïda a l'expansió catalanoaragonesa; el límit entre tots dos espais era el riu Muluia, des d'aquest riu cap a l'est havia d'ésser per a la corona catalanoaragonesa i del riu Muluia cap a l'oest fins a l'Atlàntic per a Castella. Dos segles més tard, l'any 1494 el papa Alexandre VI, un valencià que com a natural de la corona catalano-aragonesa es trobava imbuït de la tradició hispànica de repartiment d'àrees d'influència i conquesta, reconegué a la corona d'Aragó el dret de conquesta dels sultanats de Tunis, Bugia i Alger, restant, doncs, de la conquesta de la corona el sultanat de Tremissèn, atribuït a Castella, mentre que reconeixia Marroc a Portugal. Es produí, doncs, una adaptació del pacte de Monteagudo per encabir-hi les ambicions portugueses. Per a la corona d'Aragó, a part del petit retall de la zona d'influència, continuà l'exclusió de l'expansió atlàntica, consagrada per l'acord de Monteagudo, exclusió que es mantindria malgrat la unió personal de les dues corones sota un mateix rei.⁴⁷

Les esposalles se celebraren a Sòria a la fi d'aquell mateix any 1291 i la infanta, que tenia només nou anys, fou portada seguidament a Aragó. Dins d'aquest context d'amistat i portant a la pràctica els acords de Monteagudo, Jaume II s'oferí a ajudar el rei Sanç en la lluita contra el sultà del Marroc, a qui volia arrabassar el control de la zona de l'estret de Gibraltar, tan important des del punt de vista estratègic. L'objectiu de Sanç el Brau era la presa de Tarifa, que es trobava en mans del sultà. Jaume II envià deu galeres al seu sogre, comandades per Albert de Mediona, que fou substituït després per Berenguer de Montoliu; els vaixells catalans i els castellans comandats per Benedetto Zaccaria ocuparen l'estret per tal d'impedir que la plaça pogués rebre socors, fins que fou presa entre setembre i octubre de 1292.⁴⁸ Encara novament l'any 1293 Jaume II tornà a enviar un altre estol de 15 galeres a

47. Publicat per M. GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Historia del reinado de Sancho IV*, doc. 384 de la col·lecció diplomàtica i comentat a II, p. 139 i 141; cf. documentació complementària a *Memorial Histórico Español*, III, Madrid, 1852, p. 452-456, també per V. SINISTERRA, "Tratado de alianza que otorgó... Sancho IV de Castilla a favor de Jaime II de Aragón... 1291", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, VIII (1878), p. 316. Ch. E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris, PUF, 1966, p. 220-221 i 299. Philippe GOURDIN, *Le "partage" du Maghreb entre l'Aragon et la Castille au traité de Monteagudo (1291)*, a Michel BALARD et Alain DUCELLIER (ed.), *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1998, p. 399-409.

48. M. GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Historia del reinado de Sancho IV*, II, p. 167-184. M. A. MANZANO RODRÍGUEZ, *La intervención de los Benimerines en la Península Ibérica*, Madrid, CSIC, 1992, p. 141-144.

l'estret davant del perill d'un nou atac dels benimerins del Marroc, aliats ara amb Granada, flota que fou encomanada a Guillem Escrivà.⁴⁹

Sanç IV, que estava obligat per les paus de Lió i de Monteagudo a coses absolutament contradictòries amb relació al conflicte que oposava la casa de França a la dinastia barcelonina, s'oferí a fer de mitjancer entre Jaume II i el rei de Nàpols per tal de no quedar en evidència, com deia M. Gaibrois, i negocià una trobada a Logronyo entre tots dos monarques i ell mateix. Per tal de donar seguretats a Carles d'Anjou, procurà que Jaume II li lliurés els fills de l'angeví, que tenia com a rehenes.⁵⁰

L'any 1293, Jaume II anà a Logronyo en to de festa, amb la seva promesa, la infanta Isabel, mentre que Sanç IV hi anà amb la reina i tots els alts dignataris de la seva cort, però també amb tota la gent d'armes que pogué reunir. Des d'aquesta posició de força exigí a l'incaut Jaume II que el deslliurés del seu compromís d'ajudar-lo amb 500 homes a cavall, si tenia guerra amb França, que aixequés l'homenatge pel qual alguns cavallers tenien certs castells en rehenes pel rei d'Aragó i que jurés que, si no tenia fill mascle de la infanta Isabel o d'una altra muller, el succeiria al tron una filla d'aquell matrimoni. Sanç IV amenaçà Jaume II que, si no accedia a les seves exigències, retindria els fills de Carles d'Anjou, que li havia confiat, juntament amb els tres cavallers distingits que els custodiaven i, fins i tot, el mateix Jaume II, la infanta Isabel i els rics-homes que els acompanyaven. Atesa la situació, el rei hagué de cedir, però féu una protesta secreta davant de dos cavallers que tot el que cedís ho faria per força i no per la seva voluntat i repetí aquesta declaració a Tarassona, quan ja es trobà en llibertat.⁵¹

Des d'aquell moment, l'aliança es refredà. Jaume II s'apartà de la infanta Isabel i no consumà el matrimoni. Ben aviat, les negociacions de Jaume II amb el nou papa, Bonifaci VIII, desembocaren en la pau d'Anagni, l'any 1295, que tancava l'enfrontament de la corona catalanoaragonesa amb França i amb el papat per causa de la intervenció de Pere el Gran a Sicília. Un dels punts del tractat declarava invàlid el matrimoni entre Jaume II i la infanta de Castella,

49. M. GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Historia del reinado de Sancho IV*, II, p. 229, 275, 276-277 i 290-295 i 320, 325, 328, 339.

50. M. GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Historia del reinado de Sancho IV*, II, p. 199-201.

51. J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, A. CANELLAS (ed.), 2, p. 443-444 i 449-450. M. GAIBROIS DE BALLESTEROS, *Historia del reinado de Sancho IV*, II, p. 200-201, 203-205, 239-244. Sobre el rei Jaume II cf. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, "Jaume II", a *Els descendents de Pere el Gran*, Barcelona, Ed. Teide-Vicens Vives, 1954. ÍDEM, *Jaume II o el seny català. Alfons el Benigne*, Barcelona, ed. Aedos, 2a ed. 1963. ÍDEM, *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, Barcelona, CSIC, 1948, 2 vol.

per tal de fer possible l'enllaç amb Blanca d'Anjou, que havia de consolidar la pau catalanoangevina.⁵² Poc abans de la signatura de la pau d'Anagni havia mort inesperadament Sanç el Brau; la crisi de les relacions amb Castella, iniciada a Logronyo, s'accelerà; ara, Jaume II comptava amb el suport del papat i de França per a trencar l'aliança.

La guerra civil a Castella, l'oportunitat per a reivindicar el regne de Múrcia

Quan Sanç IV el Brau de Castella morí, l'any 1295, el seu fill, Ferran IV, era menor d'edat.⁵³ Qualsevol regència originava turbulències i molt més en aquest cas perquè als dubtes sobre la legitimitat de Sanç IV s'hi afegia la il·legalitat del seu casament amb Maria de Molina, parenta seva, per al qual no havia obtingut la preceptiva dispensa pontifícia; el seu fill Ferran IV era, doncs, il·legítim davant de l'Església, que trigà un cert temps a legitimar el matrimoni i el fill. La guerra civil que es desfermà a Castella fou aprofitada per Jaume II per donar suport a la causa d'Alfons de la Cerda amb les condicions establertes en temps d'Alfons el Liberal: lliurament a Jaume II del regne de Múrcia i, a més, Requena i el comtat de Molina, mentre que l'infant Pere havia de rebre Cuenca, Cañete, Alarcón i Moya. L'aliança entre Alfons de la Cerda, que s'intitulava ja rei de Castella, i Jaume II, negociada per l'infant Pere⁵⁴ fou signada a Bordalba i després a Serón l'any 1296.⁵⁵ Alfons de la Cerda prometé a Jaume II que si els habitants del regne de Múrcia, del comtat de Molina i del lloc de Requena, que li havia donat, no l'acceptaven com a

52. V. SALAVERT Y ROCA, "El Tratado de Anagni y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, V (1952), p. 290-360. ÍDEM, *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón 1297-1314*, Madrid, CSIC, 1956, I, p. 81-113.

53. Sobre Ferran IV de Castella cf. l'obra antiga, però encara útil, especialment pels documents: A. BENAVIDES, *Memorias de D. Fernando IV de Castilla*, Madrid, 1860, 2 vol., i els treballs més moderns de C. GONZÁLEZ MÚNCUEZ, *Fernando IV de Castilla (1295-1312). La guerra civil y el predominio de la nobleza*, Vitòria, 1976. ÍDEM, *Fernando IV 1295-1312*, Palència, Dip. Prov. de Palència, 1995. ÍDEM, "La minoría de Fernando IV de Castilla (1295-1301)", *Revista da Faculdade de Letras-História*, II série, XV (1998 [2000]). IV Jornadas Luso-Espanholas de Historia Medieval "As relações de fronteira no seculo de Alcanices (Porto, 1997)", p. 1071-1084.

54. Cf. els poders del rei al seu germà a ACA, C, reg. 252, ff. 125v-126r (1296, gener, 29. Saragossa). A part, el rei li atorgà poders per negociar el casament de la seva germana, la infanta Violant, amb Alfons de la Cerda: ibídem, f. 126v.

55. A. MASÍ DE ROS, *Las pretensiones de los infantes de La Cerda a la Corona de Castilla*, cit. p. 255-279. Cf. la comunicació de la donació per part d'Alfons de la Cerda a la vila d'Oriola a A. BENAVIDES, *Memorias de Fernando IV de Castilla*, II, doc. 42. V. MARTÍNEZ MORELLÁ, *Cartas de los reyes de Castilla a Orihuela (1265-1295)*, Alacant, 1954, p. 87 i *Colección de documentos de Murcia*, II, doc. 116. Cf. també A. BERMÚDEZ AZNAR, "Una perspectiva jurídica sobre la donación del reino de Murcia a Jaime II de Aragón", *Anales de la Universidad de Alicante, II. Historia Medieval*, 11 (1996-1997). Actas del Congreso Internacional Jaime II 700 años después, p. 65-78.

llur senyor, els obligaria a fer-ho per la força de les armes.⁵⁶ L'aliança contra Ferran IV incloïa també l'infant Joan, fill d'Alfons X, que acordà amb Alfons de la Cerda la divisió de Castella: els regnes de Castella, Toledo, Còrdova i Múrcia serien per al de la Cerda, mentre que els de Lleó, Galícia i Sevilla serien per a l'infant Joan. Aquesta divisió comptà amb el suport de Jaume II, dels reis de Portugal i Granada i de la reina vídua Violant, àvia d'Alfons i mare de Joan, i de molts nobles castellans.⁵⁷

Les circumstàncies internacionals eren llavors favorables a Jaume II: el tractat d'Anagni, signat el mateix any 1295, donava seguretat a les seves fronteres septentrionals. També el mateix any, Jaume II signava un pacte amb Granada, amb la qual s'aliava ja obertament el 1296 per tal de garantir la tranquil·litat a la frontera meridional.⁵⁸

Al mateix temps, des del mes de febrer de 1296, Jaume II envià missatgers a personalitats d'origen català d'Alacant, Oriola, Elx i Múrcia i al *merino* de don Juan Manuel, fill de l'infant Manuel, per tal d'obtenir la submissió voluntària del regne de Múrcia. També el 23 del mateix mes, el rei envià un missatger a la cort castellana per declarar la guerra.⁵⁹ Fou la primera guerra veritablement important en la qual s'enfrontaven Castella i la corona catalanoaragonesa.

La guerra amb Castella i la conquesta del regne de Múrcia

Les hostilitats van començar el mes d'abril de 1296; mentre Alfons de la Cerda i l'infant Pere, germà de Jaume II, penetraven a Castella per la banda de Sòria amb un exèrcit, Jaume II s'adreçava amb un altre exèrcit i la flota contra Múrcia. La flota serví per ajudar a dominar quatre ports, Alacant, Guardamar, Cartagena i Águilas, que eren necessaris per a l'aprovisionament de l'exèrcit.⁶⁰

56. ACA, C, pergamins de Jaume II, núm. 602 (1296, febrer, 4. Serón).

57. J. ZURITA, *Anales...*, p. 493-498. C. GONZÁLEZ MÚNGUEZ, *Fernando IV 1295-1312*, p. 31. M. A. LADERO, *La situación política de Castilla a fines del siglo XIII*, p. 261.

58. A. GIMÉNEZ SOLER, "La Corona de Aragón y Granada", *BRABLE*, III i IV (1907-1908), p. 129-133. Cf. també M. ALARCÓN-R. GARCÍA DE LINARES, *Los documentos árabes diplomáticos del Archivo de la Corona de Aragón*, Madrid, 1940, doc. 1. R. ARIÉ, *L'Espagne musulmane au temps des nasrides (1232-1492)*, París, 1973, p. 81-82.

59. M. T. FERRER, "Notes sobre la conquesta del regne de Múrcia per Jaume II (1296-1304)", a *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez (1917-1988)*. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors, Barcelona, Centre d'Estudis Medievals de Catalunya Pere III-Universitat de Barcelona, 1989, p. 27-44, especialment, p. 29-30 i doc. 1 i 2.

60. Seguiré, pel que fa a aquesta guerra, alguns articles meus, principalment: M. T. FERRER I MALLOL, *La conquesta de les comarques meridionals valencianes per Jaume II*, cit., p. 9-26. Cf. també ÍDEM, "Els sarraïns del regne de Múrcia durant el regnat de Jaume II", *Anales de la Universidad de Alicante, II. Historia Medieval*, 11 (1996-1997). Actas del Congreso Internacional Jaime II 700 años después, p. 173-200. Cf. també J. M. del ESTAL, *Conquista y anexión de las tierras de Alicante, Elche, Orihuela y Guardamar al reino de Valencia por Jaime II de Aragón (1296-1308)*. Alicante

La conquesta de les ciutats i viles més importants va ésser molt ràpida. El 17 d'abril el rei encara era a València i el 22 ja s'havia apoderat d'Alacant. El 27 d'abril era a Guardamar, on possiblement s'havia traslladat per mar. El primer de maig havia iniciat el setge d'Oriola, que es reté ben pocs dies després, el 10 del mateix mes i el 16 de maig començava el setge de la capital. Múrcia capitulà el 19 de maig i el mateix dia el monarca hi entrà. El rei esperà amb el seu exèrcit només tres dies davant de la capital, pràcticament només els necessaris per a enllestir la negociació i la capitulació. Mula fou ocupada els darrers dies de maig, mentre que Llorca resistí i per això el rei retrocedí per tal d'incorporar-se, des del 12 de juliol, al setge d'Elx, que havia començat el 2 de juny, quan havia caducat la treva que el rei havia concedit mentre duraven les negociacions amb els representants de *don Juan Manuel*, fill de l'infant de Castella *don Manuel*. El setge s'allargà fins al 27 de juliol, dia en què fou signada una treva destinada a durar alguns anys, que atorgava la jurisdicció dels llocs al rei i mantenia l'usdefruit de les rendes a *don Juan Manuel*.

La guerra es va desenvolupar sense grans combats, llevat de la presa del castell d'Alacant, amb setges tan breus a les viles emmurallades que ni tan sols hi havia temps per instal·lar-hi les màquines de guerra, llevat d'Elx.

Les negociacions amb diversos senyors o institucions van ésser també molt importants per a donar a Jaume II el control del regne. L'alcaid de Favarella o l'arrais de Crevillent, un cavaller musulmà que posseïa els llocs de Crevillent, Albatera i Coix, van reconèixer aviat Jaume II com a rei, mentre que el monarca hagué de mantenir negociacions més llargues amb els ordes militars: del Temple, Santiago, Calatrava i Hospital de Sant Joan de Jerusalem, que tenien possessions en el regne i amb els membres de la família Manuel: *don Juan Manuel* —que posseïa Elx i el seu port, Asp, Xinosa, Monòver i Salines— i la seva germana, la infanta de Portugal, que posseïa Elda i Novelda, i també amb Joan Garcia de Loaysa, senyor de Petrer.

Medieval en la proyección expansionista de Aragón, desde la hegemonía castellana a su incorporación formal al Reino de Valencia (1243-1308), Alacant, Publicaciones de la Obra Social y Cultural de la Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1982. ÍDEM, *Incidencia del problema sículo-sardo en la conquista del reino de Murcia por Jaime II de Aragón (1296-1304)*, XI Congreso di Storia della Corona d'Aragona. La società mediterranea all'epoca del Vespro. III, Palerm, 1984, p. 25-70. ÍDEM, *Corpus documental del reino de Murcia bajo la soberanía de Aragón (1296-1304/5)*. Colección de Documentos Medievales Alicantinos I/1, Alacant, Instituto de Estudios "Juan Gil Albert", Excma. Diputación Provincial d'Alacant, 1985. ÍDEM, *El reino de Murcia bajo Aragón (1296-1305)*. Colección documental del Medievo Alicantino. Corpus documental I/2, Alicante, Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert", 1990. R. SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, "Los santiaguistas del reino de Murcia durante la ocupación aragonesa (1296-1304)", *Anales de la Universidad de Alicante*, II. *Historia Medieval*, 11 (1996-1997). Actas del Congreso Internacional Jaime II 700 años después, p. 273-299.

Acabada la primera campanya, doncs, el rei dominava per conquesta o per tractes tot el regne de Múrcia, llevat de Llorca i del castell d'Alhama i d'alguns altres llocs més petits. Després de la treva amb *don Juan Manuel* del 27 de juliol, el monarca, considerant que de moment la seva presència ja no era necessària, hi deixà com a procurador el seu germà Jaume Pere i marxà a València. Altres afers el van mantenir allunyat d'aquesta guerra, però tornà a fer una breu escapada al front murcià pel juliol de 1297 i novament a la primeria de 1298, quan es va portar a terme una segona campanya militar que va permetre la presa d'Alhama (entre els dies 1 i 3 de febrer).

No hi va tornar fins l'any 1300, accedint als precis de Bernat de Sarrià, que dirigia llavors la guerra en aquest front, perquè creia que la seva presència precipitaria la rendició de Llorca, que fou assetjada des del mes de juliol fins al de desembre. Llorca es reté poc abans del 21 de desembre, tot just a temps d'evitar que un gran exèrcit castellà auxiliés la plaça assetjada.

Aquest exèrcit, encapçalat pel rei Ferran IV, pels infants Enric i Joan i per *don Juan Manuel*, arribà a dues llegües de la capital i obligà Jaume II i la reina a tancar-se a Múrcia. Però Ferran IV no devia estar preparat per a emprendre un setge i es retirà després d'haver abastat Mula i Alcalà, les dues places que van quedar sense sotmetre quan arribà la pau.

Cal dedicar ara un comentari a la resistència que Jaume II trobà a les viles de l'antic regne de Múrcia. Sempre s'havia dit que l'expedició havia estat un passeig militar, però darrerament algun historiador ha dit que hi havia hagut una resistència molt dura. Les fonts documentals i les cròniques no consenten pas fer aquesta afirmació. Mostren clarament dos punts: que les viles no van obrir les portes a Jaume II i que varen oferir una resistència lleu, de pocs dies, quan l'exèrcit s'hi presentà, perquè havien prestat jurament de fidelitat a Ferran IV i no hauria estat considerat honorable retre's immediatament. Passat un termini raonable, varen negociar el reconeixement de Jaume II com a rei. Aquest és el cas d'Alacant, Oriola, Múrcia i Mula, que també es lliurà a Jaume II a la primera campanya, bé que després es revoltà i ja no pogué ser represa; per això la *Crònica* de Ferran IV de Castella la fa figurar al costat de Llorca i Alcalà —un castell del terme de Lorca—, que no pogueren ser conquerides per Jaume II en aquesta primera incursió.

La *Crònica* castellana atribueix la facilitat o la dificultat de la conquesta dels diferents llocs del regne de Múrcia a l'origen ètnic dels pobladors:

E en este tiempo mesmo movió el rey de Aragón con su hueste, e fue al reino de Murcia, e por consejo de los de la tierra, que eran

catalanes, diéronsele todas las villas e los castillos, salvo ende Lorca, que moraban castellanos, e otrosí Alcalá e Mula.⁶¹

Segons la crònica castellana, doncs, els catalans que poblaven Alacant i Guardamar, Oriola, Múrcia i Cartagena facilitaren la rendició al rei Jaume II. La documentació ho confirma també, per exemple, Bernat de Sarrià, en una carta al rei de l'any 1300, diu que el monarca havia adquirit el regne "per rahon dels catalans", però que el podia perdre "per rahó dels castellans", al·ludint a possibles conspiracions.⁶² No havia passat prou temps des que aquests catalans s'havien establert en aquelles terres perquè oblidessin el seu origen i la seva llengua. El cronista Ramon Muntaner testifica que eren veritables catalans: "Són vers catalans e parlen de bell catalanesc del món, e són tots bons d'armes e de tots fets".⁶³

Però si al regne de Múrcia hi havia molts pobladors d'origen català també n'hi havia molts d'altres d'origen castellà. A mesura que avançava pel regne, Jaume II anà donant als seus habitants un mes de temps per a decidir si l'acceptaven com a rei i anuncià que, passat aquest termini, els consideraria com a enemics; als qui no es presentaren dins d'aquest termini els foren confiscats els béns. Però els qui eren al regne de Múrcia i no el volgueren reconèixer com a rei varen poder marxar-ne amb guiatge i amb dret a vendre els béns. Malgrat aquestes mesures prudents, molts dels habitants d'origen castellà que es van quedar i que van acceptar la sobirania de Jaume II van protagonitzar moviments hostils en contra seva, com el que provocà la revolta i la pèrdua de Mula, l'any 1298, que ja no es recuperà. Els rumors de conspiracions dels castellans desvetllà por i recel entre els pobladors d'origen català o aragonès; hi hagué alguns brots de violència a Oriola, mentre que a Múrcia calgué la intervenció de Bernat de Sarrià per evitar incidents sagnants entre catalans, d'una banda, i castellans i genovesos, de l'altra; l'allargament de la guerra havia provocat el trencament de la cohesió, molt superficial, d'aquella societat heterogènia. Finalment les autoritats es decidiren a expulsar una llista de castellans sospitosos, bé que molts aconseguiren tornar aviat, per concessió del rei i contra el parer del procurador del regne, Bernat de Sarrià, que pregà al rei de recordar gràcies a qui havia guanyat el regne, en clara

61. "Crónica del rey don Fernando cuarto", a *Crónicas de los Reyes de Castilla*, Madrid, 1953 (Biblioteca de Autores Españoles) p. 103.

62. M. T. FERRER I MALLOL, *Organització i defensa d'un territori fronterer. La governació d'Oriola en el segle XIV*, CSIC. Institució Milà i Fontanals, 1990, p. 31.

63. R. MUNTANER, *Crònica*, cap. XVII, p. 681.

al·lusió als pobladors d'origen català, mentre que li demanava de considerar que no hi havia cap lligam tan fort com el de la naturalesa, és a dir, el nacional.⁶⁴ Passades unes quantes dècades després de la seva instal·lació en el regne el 1265-1266, anys viscuts sota govern castellà, la major part d'aquells catalans no havien perdut les seves arrels i s'havien sotmès fàcilment al monarca del seu país d'origen. Els historiadors castellans són generalment reticents a acceptar aquests fets, no se sap bé per quina raó; la documentació catalana coetània, no solament les cròniques, és ben clara sobre aquesta qüestió; a més de judicis sobre la lleialtat dels pobladors d'origen català, ens parla, com acabem de veure, d'enfrontaments entre els d'origen català i els d'origen castellà i genovès, aliats amb els castellans, de l'expulsió de pobladors d'origen castellà per sospites de traïció, etc. No calen més evidències.⁶⁵

La sentència arbitral de Torrellas i la partició del regne

La pau arribà pel mateix cansament dels combatents. El 1301, l'ambaixador Pere de Montagut havia estat a punt d'aconseguir que la reina mare, Maria de Molina, tutora de Ferran IV, signés la pau que consagrava la pèrdua del regne de Múrcia a favor de la corona catalanoaragonesa; però el conflicte que enfrontà Jaume II amb els nobles unionistes aragonesos, que es varen desnaturalitzar del seu rei i marxaren a Castella per posar-se al servei del rei castellà, reanimaren la reina, que es negà a signar la pau amb la cessió de Múrcia.⁶⁶

La defecció dels nobles aragonesos estigué a punt de fer naufragar també l'aliança de Jaume II amb Granada, ja que la cort nassarita es demanà si era un bon aliat aquell qui era abandonat pels seus nobles. Amb tot, l'aliança amb Granada es renovà encara el 1301, però no pas amb la convicció d'abans i el 1303, com a conseqüència de l'adveniment d'un nou rei al tron nassarita, que signà la pau amb Castella aquell any, Jaume II es quedà sense l'aliat granadí.⁶⁷

Aquest fet, el cansament dels seus regnes i la dificultat per a vèncer la resistència dels darrers bastions castellans a Múrcia inclinaren Jaume II a buscar una solució al conflicte. No havia reeixit a imposar el seu aliat, el pretendent Alfons de la Cerda, en el tron castellà, però sí que havia aconseguit

64. M. T. FERRER, *Organització i defensa d'un territori fronterer...*, p. 20-23, 31, 34-35.

65. Cf. per exemple, M. A. LADERO QUESADA, *La situación política de Castilla a fines del siglo XIII*, cit. p. 243.

66. A. GIMÉNEZ SOLER, *Don Juan Manuel*, p. 250-253, doc. 34 i 35. M. T. FERRER, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, p. 51.

67. M. T. FERRER, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals, 1988, p. 75-79. ÍDEM, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, p. 43-46.

apoderar-se de gairebé tot el regne de Múrcia, cosa que li permetia de negociar la pau des d'una posició de força.

A Castella, l'arribada a la majoria d'edat de Ferran IV determinà un canvi polític i una major disposició a cloure un conflicte en el qual ningú no aconseguia un triomf decisiu.

Jaume II intuïa que calia aprofitar aquell moment perquè sabia prou bé que, si Castella estava llavors exhaurida, dividida i desorganitzada, aquesta situació no podia durar sempre; de fet, la majoria d'edat del monarca castellà podia ésser l'inici de la recuperació i, en circumstàncies normals, el potencial demogràfic, econòmic i militar de Castella era molt superior al dels seus propis regnes; per tant, si la guerra s'allargava, la situació podia canviar en perjudici seu. Foren, segurament, aquestes raons les que inclinaren Jaume II a signar la pau renunciant a una part de les seves conquestes.⁶⁸

La pau fou negociada per una comissió arbitral formada per l'infant *don* Juan per part de Castella i l'arquebisbe de Saragossa, Ximèn de Luna, per part de la corona catalanoaragonesa, i pel rei *don* Dionís de Portugal com a persona neutral.

La comissió dictà sentència a Torrellas, el 8 d'agost de 1304, i decidí la divisió del regne de Múrcia entre els contendents.⁶⁹ La part meridional, amb la capital i el nom del regne, quedà per a Castella, mentre que les comarques septentrionals, Cartagena, Oriola, Elx, Elda i Novelda i Alacant, foren atribuïdes a la corona catalanoaragonesa, que al cap de pocs anys les annexà al regne de València, llevat de Cartagena, que finalment fou cedida a Castella a l'acord d'Elx.⁷⁰

Les conseqüències d'aquesta decisió foren molt importants. La interposició definitiva de territori castellà entre la corona catalanoaragonesa i el regne de

68. M. T. FERRER, *Notes sobre la conquesta del regne de Múrcia per Jaume II*, p. 40-41. ÍDEM, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, p. 3 i 55-56. ÍDEM, *La conquesta de les comarques meridionals valencianes per Jaume II*, p. 23-24.

69. Sobre les vistes entre els reis cf. M. M. COSTA, "Los reyes de Portugal en la frontera castellano-aragonesa (1304)", *Medievalia*, 2 (1981), p. 27-50. Sobre la identificació del topònim: F. de MOXÓ Y MONTOLIU, "Torrellas o Torrijos. En torno a la ubicación de la Sentencia Arbitral de 1304", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 11 (1996-1997). *Congreso Internacional Jaime II 700 años después*, p. 643-649.

70. La sentència arbitral de Torrellas ha estat publicada moltes vegades, la darrera a J. M. del ESTAL, *Corpus documental del reino de Murcia*, I/1, doc. 213, que és la mateixa versió de A. BENAVIDES, *Memorias de Fernando IV*, doc. CCLXXIX, i J. TORRES FONTES, *Colección de documentos para la Historia del reino de Murcia*, II, doc. CLIII. Més recentment J. M. del ESTAL, *El reino de Murcia bajo Aragón (1296-1305)*. Colección de Documentos del Medievo Alicantino. Corpus documental, I/3, Alacant, 1999, publica dos trasllats notariais de la sentència relativa al litigi entre Jaume II i el rei de Castella i entre aquest i Alfons de la Cerda: docs. 133 i 159 i diversos documents complementaris 134-149 i 151-165. Cf. l'acord d'Elx *ibidem*, doc. 203-204. Cf. també J. TORRES FONTES, *La delimitación del Sudeste peninsular (Torrellas-Elche) 1304-1305*, Múrcia, Publicaciones de la Universidad de Murcia, 1951.

Granada impossibilità la continuació ulterior de la seva expansió territorial peninsular —com la fracassada croada contra Almeria s'encarregà de demostrar pocs anys després— i determinà en el futur un desequilibri territorial encara més gros entre els dos grans regnes peninsulars. Per a la corona catalanoaragonesa només continuava oberta l'expansió marítima i en aquesta direcció adreçà des de llavors els seus esforços.

La normalització de les relacions catalanocastellanes després de la guerra de 1296-1304. L'aliança contra Granada

La sentència arbitral de Torrellas, acceptada per ambdues parts el 9 d'agost, fou completada amb un tractat de pau i aliança signat entre Castella, la corona catalanoaragonesa i Portugal a Ágreda-Tarassona entre el 9 i el 10 d'agost.⁷¹ Des de llavors, les relacions entre ambdós regnes entraren en una llarga etapa de pau fins que Pere el Cruel la trencà el 1356. Això no vol dir que no hi hagués tensions i disputes a la nova frontera creada al regne de Múrcia, concretament per les jurisdiccions de Jumella i de Favarella, que acabaren perdent-se per al regne de València després de la guerra amb Castella de mitjan segle XIV.⁷²

El desig de Jaume II de preparar una acció decisiva contra Granada es traduí en la creació d'una atmosfera de col·laboració amb Castella per tal d'afrontar l'empresa conjuntament. Li semblava que el regne de Granada no era cap potència que hagués d'espantar els monarques cristians d'Espanya. Calia tenir en compte, però, que Granada podia rebre ajut dels sultanats nord-africans. Precisament per això, Jaume II volia comptar per al combat, d'una banda, amb l'aliança de Castella i Portugal i amb l'ajut moral i econòmic de la Santa Seu i, de l'altra, amb l'aliança del Marroc, país que podia desbaratar l'operació si feia passar les seves tropes a la Península en ajut de Granada. Pel desembre de 1308 el reis Jaume II i Ferran IV s'entrevistaren al monestir de Huerta; l'acord al qual van arribar va quedar reflectit al tractat d'aliança d'Alcalá de Henares, signat a la darrerria de desembre de 1308. Segons aquest pacte, si els aliats aconseguien conquerir Granada, una sisena part del regne, concretament, el regne d'Almeria, seria per a la corona catalanoaragonesa i la

71. A. BENAVIDES, *Memorias de Fernando IV*, docs. 281-283, 286 i 289. Cf. també J. ZURITA, *Anales...*, 2, p. 667-673.

72. M. T. FERRER MALLOL, "Abanilla y Jumilla en la Corona catalano-aragonesa (s. XIV)", *Homenaje al Profesor Juan Torres Fontes*, Múrcia, 1987, p. 477-490. Cf. també J. HINOJOSA MONTALVO, "Las fronteras del reino de Valencia en tiempos de Jaime II", *Anales de la Universidad de Alicante*, II. Historia Medieval, 11 (1996-1997). Actas del Congreso Internacional Jaime II 700 años después, p. 213-228. E. GUINOT, *Los límites del regne*, p. 113-115 i 125-127.

resta per a Castella. Era una mica més del pastís de l'expansió del que havia estat acordat en els tractats anteriors de delimitació, però era una adquisició que no podia quedar lligada territorialment amb la resta dels regnes de la corona catalanoaragonesa, ja que entre el regne de València i la futura conquesta s'hi interposava el regne de Múrcia, pertanyent a Castella. Aquest fet també era un greu inconvenient per a la conquesta del territori, tal com es va demostrar durant el setge d'Almeria per Jaume II l'any 1309, i la croada finalment fracassà.⁷³

L'etapa de pau i aliança que seguí a la guerra de 1296-1304 no estigué, però, exempta de problemes. Castella no assumí tan fàcilment la derrota parcial que suposà la pèrdua de la meitat del regne de Múrcia. L'any 1325, don Juan Manuel informà Jaume II que el jove Alfons XI tenia pensat, tan bon punt es fes càrrec del govern de Castella, en assolir la majoria d'edat aquell any, atacar el monarca català fins que li hagués retut tot el que tenia del regne de Múrcia. Don Juan Manuel que, pel que sembla, suggerí ell mateix aquesta idea al seu parent, proposà a Jaume II d'arribar a un arranjament mitjançant diversos casaments, entre els quals el d'una filla de Jaume II amb el rei de Castella, a la qual el monarca podria donar en dot tot el que tenia del regne de Múrcia. No cal dir que Jaume II rebutjà aquesta oferta tan poc temptadora, assegurant que "no daria a sa filla la pus aul alqueria que sia el regne de Múrcia en exovar ne retria un palm de terra ne més al rey de Castella, aitanpoch com faria del regne d'Aragó, per ço com ell ho té ab just títol e axí con deu".⁷⁴

Justament per tal d'evitar que Alfons XI se sentís deslligat dels compromisos acceptats pel seu pare a Torrellas el 1304, Jaume II volia, el 1326, que el jove rei castellà els ratifiqués, però no ho va aconseguir.⁷⁵

Uns anys després, fou Alfons XI de Castella qui va tenir interès a buscar l'amistat d'Alfons el Benigne per aïllar don Juan Manuel, cunyat del Benigne,

73. Segueixo el que ja vaig exposar a M. T. FERRER, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV*, p. 99-101. Cf. també A. GIMÉNEZ SOLER, *El sitio de Almería en 1309*, Barcelona, 1904, i ÍDEM, *La Corona de Aragón y Granada*, BRABLB, III, p. 342-363 i 457-473.

74. Segueixo ara l'exposició que vaig fer a M. T. FERRER I MALLOL, "Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 63-4 (1987), p. 445-508.

75. J. ZURITA, *Anales...*, 3, p. 274-275. Sobre Alfons XI, cf. S. de MOXÓ, "Época de Alfonso XI", a R. MENÉNDEZ PIDAL (dir.), *Historia de España*, XIII* *La expansión peninsular y mediterránea (c. 1212-c. 1350)*. *La Corona de Castilla*, Madrid, Espasa Calpe, 1990, p. 281-428. J. SÁNCHEZ ARCILLA BERNAL, *Alfonso XI 1312-1350*, Palència, Diputación Provincial de Palencia-Editorial Olmeda, 1995. Cf. també M. GARCÍA FERNÁNDEZ, "Jaime II y la minoría de Alfonso XI. Sus relaciones con la sociedad política castellana (1312-1325)", *Historia, Instituciones Documentos*, 18 (1991), p. 143-181. F. de MOXÓ Y MONTOLIÚ, "La política aragonesa de Alfonso XI y los hijos de Leonor de Guzmán", *En la España Medieval*, V. Estudios en memoria del profesor D. Claudio Sánchez Albornoz, vol. II (1986), p. 697-708.

que s'havia revoltat a Castella. L'aliança es va consolidar amb el matrimoni d'Alfons el Benigne amb Elionor de Castella, la germana d'Alfons XI. Amb ocasió de les bodes, ambdós monarques es van entrevistar a Tarassona i allà es van comprometre a fer guerra al rei de Granada.⁷⁶ La croada, que va consistir en alguns atacs fronterers contra aquest regne, es va allargar entre 1329 i 1334 per la banda catalanoaragonesa, mentre que Castella, malgrat el compromís de no fer-ho, es retirà de la lluita ja l'any 1331, cosa que determinà que tot el potencial islàmic es girés contra la frontera valenciana.⁷⁷

Els infants Ferran i Joan, obstacle per a l'harmonia entre ambdós regnes

A la mort d'Alfons el Benigne i l'adveniment al tron de Pere el Cerimoniós van sorgir tensions molt fortes entre tots dos regnes a causa de la reina vídua, Elionor de Castella, i dels seus fills.⁷⁸

Amb el matrimoni d'Alfons el Benigne i Elionor, els consellers reials havien cregut que quedava assegurada la pau i la bona amistat amb Castella; però no solament no fou així a la llarga sinó que, a més, l'ambició d'Elionor de poder i d'honors per als seus fills provocà dissensions internes molt greus.

La constitució d'un patrimoni per a l'infant Ferran, que excedia de tot el que s'havia acostumat, provocà la revolta de la ciutat de València. El rei li havia donat primer la ciutat de Tortosa amb el títol de marquès, Santa Maria d'Albarrasí, Mediano i Alòs i, en el regne de València, Oriola, Callosa, Guardamar, Alacant, Nompot, Elda, la Mola, Novelda i Asp i, més endavant, les viles de Xàtiva, Alzira, Morvedre, Morella, Borriana i Castelló, cosa que significava posar gairebé tot el regne de València a les seves mans, burlant així el privilegi de la unió dels regnes jurat pel monarca. El rei hagué de revocar aquesta darrera donació, però la confirmà en el seu testament, bé que algunes

76. J. ZURITA, *Anales...*, 3, p. 294-296 i 312-314. Sobre el regnat d'Alfons el Benigne cf. E. BAGUÉ, "Alfons el Benigne", a *Els descendents de Pere el Gran*, Barcelona, Ed. Teide-Vicens Vives, 1954. ÍDEM, *Jaume II o el seny català. Alfons el Benigne*, Barcelona, ed. Aedos, 2ª ed. 1963.

77. M. T. FERRER, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV*, p. 125-137. Sobre aquest tema cf. la tesi inèdita de M. SÁNCHEZ, *La Corona de Aragón y Granada*, Universitat de Barcelona, 1974 i l'article "La contribución valenciana a la cruzada granadina de Alfonso IV de Aragón (1327-1336)", a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano (València, 1971)*, València, II, 1980, p. 579-598 i la bibliografia anterior citada en aquests treballs.

78. Sobre el regnat de Pere el Cerimoniós cf. R. TÀSIS, *Pere el Cerimoniós i els seus fills*, Barcelona, ed. Teide-Vicens Vives, 1962. ÍDEM, *La vida del rei en Pere III*, Barcelona, Ed. Aedos, 1961. R. D'ABADAL, "Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña", R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de España*, Madrid, Espasa Calpe, 1966, p. VII-CCIII, publicat després en català: *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1972. Cf. també *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona Institut Milà i Fontanals. CSIC, Barcelona, 1989 (*Anuario de Estudios Medievales*, anex 24).

d'aquestes viles, Castelló de la Plana, Borriana, a les quals afegí Lliria, les donà a l'infant Joan, nascut cap a l'any 1335.⁷⁹

El 24 de gener de 1336 moria Alfons el Benigne i, poc temps abans que es produís el desenllaç, la reina Elionor, tement la venjança del seu fillastre, esdevingut rei, a qui ella havia perseguit, fugí a Castella amb els seus fills. Semblava que el rei de Castella declararia la guerra al Cerimoniós, però la revolta de *don* Juan Manuel i de Juan Núñez a Castella i l'atac del rei de Portugal contra aquest país impediren que esclatés la guerra.

Mentrestant, l'infant Pere, oncle del rei, s'esforçà a fer avenir el seu nebot amb la madrastra. Al cap de tres anys de negociacions s'acordà tornar a la reina les seves possessions, però deixant la jurisdicció en mans del rei, tornar també a l'infant Ferran les seves i canviar les concedides a l'infant Joan pel seu pare. Després d'una permuta amb l'infant Ramon Berenguer, el fill petit d'Elionor de Castella rebé finalment Elx i Crevillent. Gairebé tot el territori conquerit per Jaume II al sud del País Valencià, a la frontera amb Castella, quedava així en mans dels germanastres del rei.⁸⁰

La resolució d'aquest contenciós permeté lligar una nova aliança amb Castella mitjançant el tractat de Madrid de 1339. Els preparatius dels benimerins, que dominaven el Marroc, per envair la Península, obligà Pere el Cerimoniós i Alfons XI a fer cara conjuntament al perill comú i sobretot a combinar l'armament de flotes a fi d'evitar el pas de l'exèrcit benimerí per l'estret de Gibraltar. Les operacions bèl·liques s'iniciaren el 1340 i duraren fins al 1344. L'almirall Jofre Gilabert de Cruïlles morí en un desembarcament a Algesires. Posteriorment, la flota catalanocastellana fou derrotada en una batalla naval a l'estret l'any 1340, però la posterior victòria castellano-portuguesa a El Salado va fer desaparèixer el temor d'un atac contra el regne de València. Posteriorment, Pere el Cerimoniós continuà col·laborant amb la seva flota en la defensa de l'estret i València, particularment, hi col·laborà mitjançant la institució de l'Almoïna, que reunia cabals per a mantenir l'estol. A més de la flota, tropes catalanes participaren en el setge d'Algesires, que es reté el mes de març de 1340. L'estendard de Pere el Cerimoniós entrà a la vila juntament amb el d'Alfons XI.⁸¹

79. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 447.

80. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 447-450 i doc. 1-3. Cf. també S. ROMEU ALFARO, "El pleito entre doña Leonor y Pedro II en las Cortes de 1336", a *I Congreso de Historia del País Valenciano* (Valencia, 1971), II, València, 1980, p. 599-604.

81. M. T. FERRER, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV*, p. 142-150. Sobre la guerra de l'estret: A. CANELLAS, "Aragón y la empresa del Estrecho en el siglo XIV. Nuevos documentos del Archivo municipal de Zaragoza", *Estudios de*

Descontentament dels infants. Intervenció en les Unions

Durant la guerra contra els benimerins quedaren congelades les qüestions pendents entre Castella i la corona catalanoaragonesa, però l'any 1345 començaren novament les pressions castellanques a favor dels germanastres del rei, que malgrat haver recuperat les seves possessions no estaven satisfets.

Aquest descontentament es palesà en la participació dels infants en la revolta de la Unió contra el rei, amb 500 homes a cavall que els havia donat el seu oncle el rei de Castella. Però, com se sap, la victòria final fou per al rei i els infants es retiraren a Castella.

De moment, la ratificació d'una nova aliança entre Castella i la corona catalanoaragonesa, el 1349-1350, per tal de reemprendre la guerra contra els benimerins, aturà tot propòsit de revenja, no solament perquè li hauria mancat l'imprescindible suport de Castella, sinó també perquè els negociadors castellans havien demanat i obtingut que fossin reconegudes les possessions de la reina Elionor i dels infants, amb la condició que, si provocaven revoltes o alteracions de l'ordre, Castella no els ajudaria ni els permetria que traguessin armes ni cavalls del regne.⁸²

Actitud bel·licosa de l'infant Ferran a l'inici del regnat de Pere el Cruel de Castella

84

La mort del rei Alfons XI de Castella en el setge de Gibraltar, el mes de març de 1350, canvià novament la situació. Probablement, l'infant Ferran coneixia el caràcter venjatiu del nou monarca, Pere el Cruel de Castella, i el seu desig d'obtenir la revenja de la guerra del 1296 i de desfer els efectes de la pau de Torrellas del 1304. Devia saber, doncs, que podria comptar amb el seu ajut en una acció contra la corona catalanoaragonesa.

Edad Media de la Corona de Aragón, II (1946), p. 7-73. F. SEVILLANO COLOM, "Crisi hispano-musulmana: un decenni crucial en la Reconquesta (1330-1340)", *Estudis d'Història Medieval*, III. Estudis dedicats a Ferran Soldevila en ocasió del seu setanta-cinquè aniversari, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1970, p. 53-74. M. R. MUÑOZ POMER, "Las Cortes de 1339 paso previo en la alianza peninsular contra los Benimerines", a *Homenaje al Dr. Peset Aleixandre*, III, Universidad de Valencia, 1982, p. 67-80. M. GARCÍA FERNÁNDEZ, "Las relaciones castellano-marínies en Andalucía en tiempos de Alfonso XI. La participación norteafricana en la guerra por el control del Estrecho, 1312-1350", a *Relaciones de la Península Ibérica con el Magreb (siglos XIII-XVI)*, Madrid, 1988, p. 249-273. M. D. LÓPEZ PÉREZ, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, Barcelona: Institución Milá y Fontanals, 1995. ÍDEM, "De nuevo sobre la 'Guerra del Estrecho': la contribución financiera del reino de Valencia en la última fase del conflicto (1332-1344)", *Anales de la Universidad de Alicante*, 11 (1996-1997). Congreso Internacional Jaime II 700 años después, p. 405-416.

82. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 450-452. Publica aquest pacte de Gibraltar A. MASLÀ DE ROS, *Relación castellano-aragonesa desde Jaime II a Pedro el Ceremonioso*, II. Apéndice documental, Barcelona, CSIC, 1994, p. 351-357, amb diversos errors a causa de l'edat projecta que tenia quan publicà el llibre.

Ben pocs mesos després de la mort d'Alfons XI de Castella, l'infant Ferran començà a fer preparatius militars per a envair els regnes del seu germanastre i el Cerimoniós es preparà per a defensar-los, però no pas per això s'abandonà la via diplomàtica. Un ambaixador del rei de Castella, que era el famós cronista Pero López de Ayala, arribà a la cort del rei Pere el Cerimoniós pel setembre de 1351 per tal d'exposar les peticions dels infants. L'infant Ferran volia tornar als regnes de la corona catalanoaragonesa, que havia abandonat després de la derrota de la Unió, amb la categoria de procurador general i el monarca castellà demanava també, entre altres coses, la restitució als partidaris de l'infant Ferran de castells, viles i tots altres béns mobles i immobles que Pere el Cerimoniós els havia confiscat arran de la revolta de la Unió, però el rei s'excusà de no complaure aquestes peticions del monarca castellà perquè no podia actuar contra les lleis.⁸³

Els preparatius militars de l'infant Ferran continuaren, doncs, i totes les terres frontereres amb Castella es van preparar per a la defensa, mentre el rei feia iniciar processos secrets contra la reina vídua i contra els seus germanastres per procedir a la confiscació dels seus béns, si l'infant provava d'envair els seus regnes.⁸⁴

Finalment tot quedà, de moment, en una amenaça, perquè la situació interna de Castella, on Leonor de Guzmán, l'amant del difunt Alfons XI, havia estat empresonada i executada i on els seus fills començaven a ésser perseguits pel seu germà, el rei Pere el Cruel, no aconsellava afrontar una guerra amb la corona catalanoaragonesa. *Don Tello*, un dels germans bords del monarca castellà, s'havia refugiat ja a Aragó, i si ell i els altres rebels hi trobaven ajut la situació es podia fer difícil per a Pere el Cruel.⁸⁵

De la mateixa manera que, abans, els reis de Castella havien intercedit prop del rei Pere el Cerimoniós a favor dels seus germanastres, ara fou el Cerimoniós qui intercedí pels bastards castellans.

Els refugiats, però, aviat portaren problemes, perquè pretenien utilitzar Aragó com a base per a atacs contra el regne de Castella i Pere el Cerimoniós hagué d'ordenar al governador d'Aragó, Miquel de Gurrea, que ho prohibís.⁸⁶

Ben aviat, Pere el Cruel es convencé que no li convenia que els regnes catalanoaragonesos es convertissin en refugi i base d'operacions dels seus

83. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 452-453 i doc. 4.

84. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 454-455 i 457.

85. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 455.

86. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 455-457.

nobles rebels i inicià un acostament a Pere el Cerimoniós que es traduí en la negociació d'un tractat, que fou signat el 4 d'octubre de 1352.

Durant les negociacions, els ambaixadors del Cerimoniós van aconseguir el perdó del rei de Castella per a *don Tello* i per a altres exiliats. Pere el Cerimoniós confirmà novament les donacions fetes pel seu pare, Alfons el Benigne, a la reina Elionor i als seus fills i foren ratificats també els pactes entre la corona catalanoaragonesa i Castella, des de la sentència del rei Dionís de Portugal sobre la partició del regne de Múrcia fins a les concòrdies de Russafa, del 6 de març de 1339, i de Gibraltar, del 29 d'agost de 1349.

Altrament, l'acord comprenia dues parts: un tractat d'aliança i unes convencions relatives als germanastres i a la madrastra de Pere el Cerimoniós.

Pel tractat d'aliança ambdós reis es coalitzaven contra tothom menys contra els reis de França i de Portugal per banda castellana, perquè hi havia convenis vigents, i contra França i Navarra per banda de la corona catalanoaragonesa per la mateixa raó. Ambdues parts es comprometien a ajudar l'altra amb tropes i galeres, a despeses pròpies, llevat que, quan fossin requerits per a una guerra amb un rei cristià, estiguessin lluitant contra sarraïns. S'obligaven també a no acollir en terres pròpies els traïdors a l'altre rei i a concedir l'extradició dels que s'hi refugiessin de llavors en endavant. Es comprometien a no permetre la participació de vassalls propis en tumults o revoltes de l'altre regne, encara que hi tinguessin béns. A més, es comprometien a extraditar els oficials reials i els deutors, que fugien a l'estat veí per tal de no retre comptes o de no pagar els deutes.

Pel conveni relatiu als seus germanastres, Pere el Cerimoniós es comprometé a no procedir contra l'infant Ferran ni contra els seus familiars ni els seus béns, en vida del rei de Castella; concedí també que no perseguiria alguns cavallers que eren amb l'infant a Castella, contra els quals s'havia pronunciat sentència; aquestes persones podien estar-se amb seguretat a les possessions de la reina Elionor o dels infants i, si eren en algun altre lloc, tindrien un mes de temps per a marxar-ne. El rei s'obligà, a més, a no confiscar els béns de la reina i dels infants i a tornar-los si ho havia fet. Quant a la procuració general dels seus regnes, que l'infant reclamava, prometé fer examinar la qüestió per homes bons i prometé també lliurar un guiatge als seus germanastres a fi que poguessin residir en els seus regnes, si volien. Els infants, sempre que el rei Pere observés les esmentades convencions, no podrien promoure revoltes contra llur germà i, si ho feien, el rei de Castella no els permetria residir en el seu regne ni treure'n cavalls ni armes per a anar contra Pere el Cerimoniós. En cas que això no fos observat, el monarca català tampoc no hauria de respectar la resta dels pactes.

De la seva banda, els infants havien de donar també una carta de seguretat i guiatge a totes les persones que el rei nomenava en una llista que trameté poc després. La llista la formaven nobles, cavallers i ciutadans que s'havien distingit en el bàndol reialista durant la revolta de les Unions.⁸⁷

A Pere el Cruel, el pacte li permetia dedicar-se a sotmetre els focus de rebel·lió sense haver de témer que fossin atíats des dels regnes veïns, mentre que a Pere el Cerimoniós li consentia de marxar a Sardenya, el 1354, per tal de sufocar la revolta sarda, encoratjada i ajudada per Gènova, república amb la qual estava en guerra des del 1351.

Les discòrdies civils castellanes

Les discòrdies tornaren a ressorgir amb força a Castella, l'any 1354, justament mentre el Cerimoniós era a Sardenya, a causa de la negativa del monarca castellà a viure amb la seva muller, la reina Blanca, i a deixar la seva amant Maria de Padilla; l'actitud del rei posava en perill les relacions amb França i l'exposava a l'excomunió papal, que podia tenir greus conseqüències per al país. El profund descontentament que aquests fets havien provocat, havia estat aprofitat pels germans bastards i per altres nobles per a declarar-se en rebel·lió. Aviat s'hi sumaren els germanastres del Cerimoniós. La situació fou descrita en una carta del governador del regne de València, Garcia de Loriz, al rei Pere "tota Castella —deia— ne va a foch e a flama".

Però així com el governador creia que les discòrdies internes a Castella allunyaven qualsevol perill d'atac, per aquesta banda, als regnes de la corona catalanoaragonesa, els fets demostrarien més endavant que, ben al contrari, les discòrdies de Castella eren un perill real per a la corona catalanoaragonesa, tan real que provocarien la guerra entre ambdós regnes, la més cruel, llarga i devastadora que hi hagué mai.

Pere el Cruel demanà ajuda contra els infants Ferran i Joan a l'infant Pere d'Aragó, l'oncle del Cerimoniós, que era el lloctinent general durant l'absència del seu nebot a Sardenya, però la seva petició no fou atesa.⁸⁸

87. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 457-459 i doc. 4-5, 7, 8 i 9. El doc. 8, un conveni referent a l'infant Ferran, ja havia estat publicat per J. B. SITGES, *Las mujeres del rey don Pedro*, Madrid, 1910, p. 101-106 i fou novament publicat fa pocs anys per A. MASIÀ DE ROS, *Relación castellano-aragonesa desde Jaime II a Pedro el Ceremonioso*, II. Apéndice documental, p. 358-360 i p. 380-383. Aquesta autora tornà a publicar el tractat que jo mateixa havia publicat abans (doc. 7), a partir d'un registre de "Varia" de l'ACA, mentre que jo havia usat el reg. 557, sense esmentar aquestes edicions prèvies, a p. 369-380, només la de Sitges en el conveni de l'infant Ferran.

88. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 460-461 i doc. 11. Cf. també J. B. SITGES, *Las mujeres del rey don Pedro*, p. 106. A. MASIÀ DE ROS, *Relación castellano-aragonesa desde Jaime II a Pedro el Ceremonioso*, II, p. 384-385.

Mentrestant, Pere el Cruel havia hagut de cedir davant l'extensió que havia pres la revolta i fer la pau amb els seus nobles. Per aquest motiu acudí a Toro, que era el seu quarter general, i allà quedà virtualment presoner.⁸⁹ Des de Toro, a la darrereria de l'any 1354, Pere el Cruel demanà novament a l'infant Pere que escrivís al rei Pere el Cerimoniós que tornés de seguida de Sardenya i acudís a veure's amb ell.

L'oncle del Cerimoniós, l'infant Pere, envià un vaixell amb urgència al seu nebot per demanar-li també que tornés, ja que els regnes estaven preocupats per la situació a Castella, i es temia que la lliga dels magnats castellans atacaria la corona catalanoaragonesa per ajudar els germanastres del rei.

Pere el Cerimoniós respongué només bones paraules al rei castellà: que lamentava les revoltes dels seus vassalls i que si s'hagués trobat dellà mar l'hauria ajudat, perquè les revoltes eren un mal exemple que podia ésser imitat i que, per tant, tots els reis s'havien d'auxiliar en aquestes ocasions. Li prometia que, tan aviat com tornés, es podrien veure a Molina o Daroca.

Però la resposta del rei, amb un memorial confiat a un ambaixador, en el qual proposava al monarca castellà una aliança ofensiva i defensiva contra els infants Ferran i Joan i contra tothom, llevat dels reis de França i Portugal, i on demanava que Pere el Cruel el deslliurés de la promesa de no procedir contra els seus germanastres, no pogueren arribar a Pere el Cruel, com s'havia previst, ja que el missatger castellà morí i l'ambaixador que l'havia d'acompanyar també emmalaltí. La manca de resposta probablement contribuï a indisposar Pere el Cruel, home atrabiliari i susceptible, contra Pere el Cerimoniós. Però és que la carta i el memorial del rei havien perdut actualitat quan van arribar a la Península i això explica la manca d'interès a portar a terme la missatgeria.⁹⁰

Efectivament, Pere el Cruel havia pogut fugir de Toro els primers dies del 1355, sembla que gràcies a un pacte amb els seus cosins, els infants Ferran i Joan, i la seva tia la reina Elionor d'Aragó, que passaren al seu bàndol, juntament amb d'altres barons de Castella. Això permeté a Pere el Cruel de reprendre la iniciativa i anar sotmetent els revoltats, bé amb pactes, bé amb la força. L'avinença interior tingué una projecció immediata cap a l'exterior i

89. Sobre els esdeveniments a Castella cf. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, "Castilla (1350-1406)", a MENÉNDEZ PIDAL (dir.), *Historia de España*, XIV, Madrid, Espasa Calpe, 1966, p. 19-31, i L. V. DÍAZ MARTÍN, *Pedro I 1350-1369*, Palència, Diputación Provincial de Palencia-Ed. La Olmeda, 1995, p. 133-153. C. ESTOW, *Pedro the Cruel of Castile, 1350-1369*, Brill, 1995. F. GARCÍA TORANO, *El rey don Pedro el Cruel y su mundo*, Madrid, Marcial Pons, 1996. Aquestes obres no solen tenir en compte la bibliografia catalana.

90. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 461-463.

començaren a córrer rumors que la primavera següent, del 1355, els infants atacarien els regnes de Pere el Cerimoniós, especialment el de València.⁹¹

Però Pere el Cerimoniós encara creia que podria signar una aliança amb el rei de Castella i per això donà poders a l'infant Pere perquè comencés a negociar-la. A tots aquells que temien la guerra amb Castella, els tranquil·litzava, tot anunciant que no tornaria als seus regnes peninsulars sense haver resolt personalment els afers pendants a Sardenya. Només si el perill era imminent, demanava que li fossin enviats vaixells per tornar immediatament.⁹²

Mentrestant, el perill de guerra s'anava fent més evident, sobretot després que l'infant Ferran donà en rehenes al monarca castellà els castells d'Oriola i Alacant i d'altres situats en el regne de València, com a penyor de la seva lleialtat i de la del seu germà.

Davant la gravetat de la notícia, l'infant Pere va prendre la decisió d'enviar una ambaixada a la cort castellana, sense esperar les instruccions que el seu nebot li pogués fer arribar. L'infant Pere recordava a Pere el Cruel que castells o llocs dins la senyoria d'un altre rei no podien ésser lliurats sense consentiment exprés d'aquest rei i li demanava que, com a príncep just, rebutgés aquesta oferta, tot recordant-li a més l'aliança signada l'any 1352. Els ambaixadors també havien de visitar l'infant Ferran, al qual, havien de transmetre la seva petició, com a oncle, que no fes un afront tan gros al seu germà, especialment durant la seva absència.⁹³

Quan Pere el Cerimoniós s'assabentà del lliurament dels castells de la frontera meridional al rei de Castella, considerà aquesta acció dels infants molt lesiva per a la seva sobirania i perillosa per a la defensa dels seus regnes, però no volgué portar les coses a un punt de ruptura sense intentar abans el camí de la moderació. El monarca tenia present, sens dubte, que la situació dels seus regnes era prou difícil amb una guerra amb Gènova i una revolta a Sardenya i que calia evitar complicar-los més amb una guerra amb Castella. Així, doncs, decidí que, mentre ell fos fora, tant ell mateix com l'infant Pere fessin veure que coneixien la notícia del lliurament dels castells d'Oriola i d'Alacant en rehenes com si fos un rumor sense confirmar.

La situació era tan fluida que semblava encertat no precipitar-se. De fet, al mateix temps, l'infant Joan, en nom propi i de l'infant Ferran, intentava una aproximació al seu germanastre a través de Pero Fernández d'Íxar per obtenir el perdó i passar a Sardenya en servei del rei amb 400 o 500 homes a cavall.

91. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 463 i doc. 13.

92. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 463-464 i doc. 14-18.

93. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 464-466 i doc. 19-20.

Pel juliol de 1355, el rei accedí a fer les paus amb els infants, sempre que aquests fessin la pau amb tothom dels seus regnes i anul·lessin les rehenes d'Oriola i Alacant. Les negociacions s'allargaren tot un any i, finalment, foren abandonades per part de Pere el Cerimoniós el mes d'agost de 1356, malgrat la insistència de Pero Fernández d'Íxar, que volia continuar-les per tal d'evitar la guerra amb Castella. Més clarivident que no pas el seu monarca, preveia que seria una guerra desastrosa, ja que les forces del rei de Castella li semblaven superiors a les de la corona catalanoaragonesa; però Pere el Cerimoniós no volia que això fos dit.⁹⁴

Davant d'una situació que hom no dubtava que desembocaria en una guerra, el consell reial, els municipis i personalitats diverses, tothom en fi, desitjaven que el rei tornés tot seguit. Però el jutge d'Arborea s'havia revoltat novament i el monarca no volia marxar de Sardenya sense resoldre abans els afers pels quals havia passat a l'illa. Finalment, les notícies de preparatius d'una armada a Catalunya inclinaren els Doria i els Arborea a signar una nova pau que permeté al rei marxar de Sardenya salvant l'honor.⁹⁵

Després de l'arribada a Barcelona, el 6 de setembre de 1355, la guerra amb Castella trigà encara uns mesos a esclatar i, quan això s'esdevingué, fou per un motiu fútil, que demostrava que Pere el Cruel la buscava.

La guerra amb Castella

El pretext de la guerra fou, com és ben sabut, la captura prop del port de Cadis de dues naus de "placentins", és a dir, de mercaders de Piacenza, per part de Francesc de Perellós, que capitanejava un estol de nou galeres armades a Barcelona per compte del rei de França, amb les quals anava a Normandia per lluitar contra els anglesos; al·legà que els "placentins" eren aliats dels genovesos, per tant enemics del seu rei. La presa es féu a la vista de Pere el Cruel, que accidentalment es trobava en aquell lloc, i no fou abandonada malgrat la petició del monarca, cosa que aquest es prengué com un gran afront.⁹⁶

94. M. T. FERRER, *Causas i antecedents de la guerra dels dos Peres*, p. 466-467 i doc. 21.

95. M. T. FERRER I MALLOL, "La guerra d'Arborea alla fine del XIV secolo", a *Giudicato d'Arborea e Marchesato di Oristano: proiezioni mediterranee e aspetti di storia locale*. Atti del 1º Convegno Internazionale di Studi (Oristano, 5-8 Dicembre 1997), a cura di Giampaolo Mele, Oristano, 2000, p. 557-558.

96. Seguiré el que vaig exposar a M. T. FERRER I MALLOL, "Reintegracionisme i dificultats polítiques: el regnat de Pere el Cerimoniós", a *Història de Catalunya*, III, Barcelona, Editorial Salvat, 1978, p. 73-86, i a ÍDEM, "La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella dita dels dos Peres", a *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona Institució Milà i Fontanals. CSIC, Barcelona, 1989, p. 245-357 (*Anuario de Estudios Medievales*, annex 24).

Aquest va ésser el pretext d'un llarg conflicte que va durar deu anys de guerra oberta i que no es va cloure del tot fins l'any 1375.⁹⁷ Entre els motius més pròxims cal esmentar les dissensions internes castellanques, que quedaren mitigades quan trobaren un enemic comú, Pere el Cerimoniós i els seus regnes i la discòrdia entre Pere el Cerimoniós, la seva madrastra i els fills d'aquesta, els infants Ferran i Joan, refugiats a Castella, discòrdia que Pere el Cruel intentà capitalitzar sense èxit. Entre les causes no tan immediates, que venien de més lluny, hi havia el sentiment de frustració i el desig de revenja per la humiliació soferta en temps de Ferran IV, quan Castella perdé la meitat del regne de Múrcia, sentiments que eren vius encara a la cort castellana. Pere el Cruel, a més, féu seva la vella aspiració d'hegemonia peninsular castellana i assumí aquest objectiu amb la determinació rabiosa i cruel que el caracteritzà; per aconseguir-lo, no dubtà a trencar paus i treves, assassinar, turmentar, mutilar i usar el terror com arma de guerra. Segons Pere el Cerimoniós, l'objectiu del seu enemic era el d'eliminar els altres estats peninsulars i proclamar-se emperador d'Espanya.⁹⁸

Quan començà la guerra, la corona catalanoaragonesa, que no la desitjava, no tenia objectius expansius a costa de Castella i únicament defensà els propis territoris. Més endavant, quan es plantejà la possibilitat de destronar Pere el Cruel i substituir-lo per l'infant Ferran o per Enric de Trastàmara, sí que va fer reivindicacions territorials a canvi del seu ajut als pretendents: el regne de Múrcia i algunes places frontereres: Requena, Utiel, Moya, Cañete, Cuenca i Ágreda.⁹⁹

97. Cf. sobre el desenvolupament de la guerra P. E. RUSSELL, *The English intervention in Spain and Portugal in the time of Edward III and Ricard II*, Oxford, 1955. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Castilla (1350-1406)* i, al mateix volum de la *Historia de España* R. D'ABADAL, *Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña*, p. VII-CCIII, i concretament, p. CXXXI-CLXXVIII, l'obra fou publicada després en català: *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1972. Cf. també J. MIRET Y SANS, "Négotiations de Pierre IV d'Aragon avec la Cour de France (1366-1367)", *Revue Hispanique*, XIII (1905), p. 76-135. A. GUTIÉRREZ DE VELASCO, "Los ingleses en España (siglo XIV)", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, IV (1951), p. 215-319. ÍDEM, "La conquista de Tarazona en la guerra de los dos Pedros (año 1357)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 10-11 (1960), p. 69-98. ÍDEM, "Las fortalezas aragonesas ante la gran ofensiva castellana en la guerra de los dos Pedros", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 12-13 (1962), p. 7-39. ÍDEM, "La contraofensiva aragonesa en la guerra de los dos Pedros: actitud militar y diplomática de Pedro IV el Ceremonioso (años 1358-1362)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 14-15 (1963), p. 7-30. M. R. MUÑOZ POMER, "Preliminares de la guerra de los dos Pedros en el reino de Valencia (1356)", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 1 (1982), 117-134. ÍDEM, "La tregua castellano-aragonesa de 1357 en el reino de Valencia", *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 2 (1983), p. 37-53. J. V. CABEZUELO PLIEGO, *La guerra de los dos Pedros en las tierras alicantinas*, Alicante, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert (Diputación Provincial de Alicante), 1991. A. MASÍ DE ROS, *Relación castellano-aragonesa desde Jaime II a Pedro el Ceremonioso*, cit. Cf. la bibliografía sobre aspectes financers més endavant.

98. PERE EL CERIMONIÓS, *Crònica*, F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, cap. VI-52, p. 1148.

99. M. T. FERRER, *La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella dita dels dos Peres*, p. 288.

Ambdues parts procuraren d'atjar guerres civils en el camp contrari: en un primer moment Castella comptava amb els infants Ferran i Joan, germanastres del Cerimoniós, que van intentar, sense èxit, de ressuscitar la Unió. Pere el Cerimoniós va sostenir dos aspirants al tron castellà: el mateix infant Ferran, nét de Ferran IV de Castella per part de mare, que el 1357 es va passar al seu bàndol, i Enric de Trastàmara, germà bastard de Pere el Cruel, que hi va ésser des de l'inici de la guerra.

Fou precisament la guerra civil castellana, que Pere el Cruel va fer possible amb les seves arbitriarietats, deslleialtats i crims, la que impedí la victòria de Castella, que tenia una potència militar, demogràfica i financera molt superior a la de la corona catalanoaragonesa i una organització política més eficaç per a la guerra, ja que el rei podia exigir impostos i reunir de seguida un exèrcit, operacions que a la corona catalanoaragonesa havien de passar per les corts, cosa que les feia més lentes.¹⁰⁰

La guerra es desenvolupà a la defensiva per part de la corona catalanoaragonesa i la iniciativa es trobà sempre en mans dels castellans, llevat del moment de l'entrada en acció de les Companyies Blanques de Du Guesclin. Trobem un plantejament defensiu des del primer moment, l'any 1356, al regne de València. Segons Pere el Cerimoniós, no era convenient enviar-hi l'exèrcit perquè des d'allà no es podia atacar còmodament Castella i el regne no comptava amb provisions suficients per mantenir les tropes. Creia, doncs, que calia fer-hi un plantejament defensiu.¹⁰¹ Probablement tenia raó, però la realitat demostrà que l'enemic ataca per on preveu una menor resistència; per això aviat l'exèrcit de Pere el Cruel atacà aquest regne i, al llarg de la guerra, l'ocupà en gran part.

100. A. GUTIÉRREZ DE VELASCO, "La financiación aragonesa de la guerra de los dos Pedros", *Hispania*, XIX (1959), p. 3-43. J. L. MARTÍN, "Las Cortes catalanes del 1358", *Estudios d'Història Medieval*, IV (1971), p. 71-86. ÍDEM, "Nacionalización de la sal y aranceles extraordinarios en Cataluña (1365-1367)", *Anuario de Estudios Medievales*, 3 (1966), p. 515-524. ÍDEM, "Las Cortes catalanas en la guerra castellano-aragonesa (1356-1365)" a ÍDEM, *Economía y sociedad en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media*, II, Barcelona, 1983, p. 295-334. *Corts, Parlaments i fiscalitat a Catalunya. Els capítols del donatiu (1288-1384)*, introducció i edició a cura de M. Sánchez Martínez i P. Ortí Gost, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 1997 (Textos Jurídics Catalans. Llei i Costums II/4, p. XVI-XXI i p. 179-293. Sobre el finançament de la guerra a València: M. R. MUÑOZ POMÉS, "Las Cortes de Cullera-Valencia de 1364", *Saitabi*, 35 (1985), p. 87-94; ÍDEM, "La oferta de las Cortes de Valencia de 1358", *Saitabi*, 36 (1986), p. 155-166; ÍDEM, "Cortes y Parlamento de 1360. Acuerdos y distribución de donativos", a *Estudios en recuerdo de la profesora Sylvia Romeu Alfaro*, II, València, 1989, p. 643-657.

101. R. GUBERN, *Epistolari de Pere III*, Barcelona, 1955 (Els Nostres Clàssics, A-78), p. 123-219. Cotnentada a M. T. FERRER I MALLOL, *La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella*, p. 247; ÍDEM, "La organización militar en Cataluña en la Edad Media", *Revista de Historia Militar*, XLV (2001) (los recursos militares en la Edad Media hispánica), p. 119-122, especialment 173-176 i 199-208.

Podem distingir tres etapes en el desenvolupament de la guerra: la primera del 1356 al 1361, que s'acabà amb la pau de Deza-Terrer; la segona del 1361 al 1363, en què es va signar una altra pau a Morvedre, i la tercera amb una fase activa a les terres catalanoaragoneses (del 1363 al 1365) i la intervenció catalanoaragonesa en la guerra civil castellana fins a la mort de Pere el Cruel (1369).

El primer conflicte començà pel setembre de 1356 a les fronteres del País Valencià, principalment a les meridionals, on Alacant fou recuperada amb l'ajut dels alacantins a la darrerria de l'any, i amb una campanya a la frontera aragonesa, on els castellans prengueren per sorpresa Tarassona el 1357.

Des de l'estiu de 1356, Pere el Cerimoniós aconseguí l'ajut del comte de Trastàmara, que es posà al seu servei amb 600 homes a cavall i 600 peons; Enric de Trastàmara era un home amb una bona experiència militar a França, on havia participat en la guerra dels Cent Anys, i la seva intervenció fou important per a reforçar l'exèrcit del rei Pere; rebé per la seva col·laboració les viles de Tàrraga, Vilagrassa i Montblanc a Catalunya, Èpila, Riela i Tamarit de Llitera a Aragó i Castelló i Vila-real al País Valencià.¹⁰²

Durant la treva d'un any signada el 1357, l'infant Ferran es va passar al bàndol del seu germanastre Pere el Cerimoniós, cosa que provocà l'assassinat del seu germà Joan i de llur mare, Elionor de Castella, per part de Pere el Cruel. Represa la guerra el 1358, les tropes catalanoaragoneses i les d'Enric de Trastàmara feren algunes incursions per Castella, però la principal incidència fou l'atac naval de Pere el Cruel a Barcelona, després d'haver pres Guardamar, el 1359. Era la primera vegada que les naus castellanes penetraven en so de guerra en aigües catalanes, encara que hagueren de retirar-se primer a Eivissa i després als seus ports quan la flota del rei Pere arribà a Mallorca. Provocaren, amb tot, un gran ensurt i obligaren a convocar l'usatge *Princeps namque* per enviar gent a defensar el litoral català.¹⁰³

El 1361, per mediació del legat pontifici, es va signar la pau de Deza-Terrer, però Pere el Cruel només volia guanyar temps i aliances. Aconseguí la de Granada després d'haver fet assassinar Muhammad VI, aliat del Cerimoniós, la de Navarra i la d'Anglaterra. Va trencar la pau, com era el seu costum, el 1361 i atacà per sorpresa la frontera aragonesa, on va prendre Calataiud, Tarassona (que havia estat recuperada pel rei Pere el 1360), Borja, Magallón, Carinyena i va amenaçar Saragossa. Pere el Cerimoniós s'apressà a reunir

102. J. CASANY Y ALEGRE, *Colección de documentos inéditos del Archivo General del Reino de Valencia*, I, doc. II i III, p. 10-34.

103. M. T. FERRER MALLOL, *La organización militar en Cataluña en la Edad Media*, cit. p. 159.

l'exèrcit, però Pere el Cruel refusà d'enfrontar-s'hi i es dirigí cap al País Valencià i pel camí s'apoderà de Terol, Sogorb, Xèrica, Morvedre, Almenara, el Puig, Lliria i Xiva i va assetjar València; en arribar Pere el Cerimoniós, es retirà a Morvedre. Els atacs de Pere el Cruel foren sempre tan ràpids i imprevisibles i penetraren tan profundament a Aragó i al regne de València, que crearen un gran sentiment d'inseguretat, fins i tot a Catalunya, que semblava un objectiu massa llunyà, bé que hagué de resistir l'entrada de companyies armades des de França. La remodelació o nova construcció de muralles a Catalunya data d'aquesta època i correspon a aquest moment de temor.¹⁰⁴

Una situació tan catastròfica obligà a buscar la pau, que fou signada per Bernat de Cabrera a Morvedre l'any 1363. Era per al Cerimoniós una pau humiliant perquè perdia moltes de les seves terres. Però ni tan sols en aquesta ocasió, en què el resultat li era tan favorable, Pere el Cruel no respectà l'acord i reprengué les hostilitats el mateix any 1363. Mentre, la rivalitat entre els pretendents castellans, l'infant Ferran i Enric de Trastàmara, i la desconfiança que Pere el Cerimoniós sentia pel seu germanastre desembocaren en l'assassinat de l'infant per ordre del rei, que l'acusà de traïció.

El 1363, Pere el Cruel ocupà Alacant, Elx, Crevillent, Elda, Xixona, Dénia i Gandia, d'on passà novament a Morvedre i a València, que assetjà per terra i per mar durant tres mesos. Quan finalment Pere el Cerimoniós pogué socórrer-la, Pere el Cruel es retirà novament a Morvedre. El curs desastrós de la guerra fou atribuït a Bernat de Cabrera que, desprestigià d'ençà de la pau de Morvedre i acusat de traïció, fou sotmès a procés, condemnat a mort i executat el 1364.

Aquest mateix any, Pere el Cerimoniós recuperà Xixona, Almenara, Lliria i algunes altres places i va socórrer Oriola, assetjada per Pere el Cruel. El 1365, després d'un llarg setge, va reconquerir Morvedre, però Oriola, assetjada novament pel rei castellà, va caure, destruïda, despoblada i vençuda per la fam, que havia portat els seus defensors a devorar cavalls, gossos, rates-pinyades, cuirs i carn humana dels cadàvers dels enemics morts.

El tomb favorable de la guerra, assenyalat per la recuperació de Morvedre, Sogorb i altres places valencianes, s'afirmà amb l'entrada en lluita de les Companyies Blanques de Bertrand Du Guesclin, tropes mercenàries contractades a França, pagades per aquest país, el papa i el rei Pere, que envaïren Castella juntament amb les tropes d'Enric de Trastàmara i les catalanoaragoneses del

104. M. T. FERRER, *La organización militar en Cataluña*, cit. p. 147-149.

comte de Dénia i provocaren la retirada de Pere el Cruel de les seves posicions a Aragó i el País Valencià per tal de defensar Castella. Aleshores, les operacions bèl·liques es traslladaren a l'interior d'aquest regne, on la guerra civil, després de diverses alternatives, acabà amb la mort de Pere el Cruel a mans d'Enric de Trastàmara a Montiel l'any 1369.

Aquesta guerra, que es va combatre gairebé sempre en els propis territoris d'Aragó i del País Valencià, comportà destruccions de tota mena. Quan els pagesos podien sembrar, que sovint no podien, les collites eren destruïdes pels castellans o pels mateixos catalans i aragonesos, si es tractava de terres ocupades pels enemics. Els arbres foren talats sistemàticament i trigaren molts anys a refer-se. Els molins, les conduccions d'aigua de regadiu i les cases foren destruïts, el bestiar capturat i les persones fetes presoneres per tal de demanar-ne rescot. Els jueus i els sarraïns foren depredats, i els sarraïns fins i tot venuts pels uns o pels altres com a captius, si eren en zona considerada enemiga i no havien tingut temps de fugir i d'amagar-se a les muntanyes.¹⁰⁵ D'altra banda, la guerra deixà, a part dels morts, una legió de mutilats, de mans o de peus, per obra del tracte cruel infligit pel rei castellà als presoners.¹⁰⁶ Pel que fa a Catalunya, a part la contribució en homes per a l'exèrcit reial, hagué de sostenir econòmicament la guerra quan els altres regnes quedaren ocupats en gran part per l'enemic. No cal dir que aquest esforç financer pesà durant molts anys sobre la hisenda reial i sobre la dels municipis.¹⁰⁷

Cal remarcar que la tàctica seguida pel rei Pere el Cruel va ésser gairebé sempre la d'iniciar l'atac el primer, generalment en temps de treva, quan l'adversari estava desprevingut, d'ocupar territori i evitar el contacte amb l'exèrcit enemic i de retirar-se quan el Cerimoniós intentava de presentar-li batalla. L'obstinació de Pere el Cerimoniós de voler resoldre el conflicte en batalles campals i la de Pere el Cruel d'evitar-les, foren decisions personals, preses en contra del parer dels consellers més pròxims. Pere el Cerimoniós les hauria d'haver evitat, perquè comptava amb menys efectius, mentre que Pere el Cruel s'hi podia haver arriscat per la superioritat del seu exèrcit; l'argument de Pere el Cerimoniós era que ell no podia sostenir una guerra llarga, perquè no tenia tresor ni rendes importants; tota la despesa de la guerra havia de sortir

105. M. T. FERRER, *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola*, p. 89-91, 120, 128-129, 157, etc.

106. F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, notes a la crònica de Pere el Cerimoniós, p. 1223.

107. Sobre els donatius de corts cf. *Corts, Parlaments i fiscalitat a Catalunya. Els capítols del donatiu (1288-1384)*, a cura de M. Sánchez Martínez i P. Ortí Gost, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1997, p. XIV-XXI i p. 179-391.

dels seus súbdits, per tant creia que era millor atacar al començament i confiar la seva sort a Déu; la darrera part de l'argument era molt imprudent i tradicional, però resultava matisada pel factor psicològic: el rei esperava que la joventut de Pere el Cruel i la poca lleialtat que li demostraven els seus jugarien al seu favor; en aquest punt sí que coincidia amb el parer de Pere el Cruel, que efectivament no confiava en els seus.¹⁰⁸

El monarca castellà basà la seva estratègia en l'atac per sorpresa i en les incursions extraordinàriament ràpides per ocupar territori i ciutats; quan ho havia aconseguit, adoptava una tàctica conservacionista, com la que seguien els territoris envaïts per l'enemic.¹⁰⁹ Pere el Cerimoniós es trobà sempre a la defensiva. Hagué d'escampar les seves tropes al llarg d'una frontera molt extensa, que normalment resultaren incapaces d'afrontar les incursions castellanès.

L'assassinat de Pere el Cruel a Montiel pel març de 1369, facilità l'accés al tron de Castella d'Enric de Trastàmara que, des del primer moment no es mostrà disposat a complir els pactes signats amb Pere el Cerimoniós a Binèfar, pels quals havia de lliurar-li, en cas de victòria, el regne de Múrcia i diverses places frontereres.¹¹⁰ Múrcia no reconegué Enric de Trastàmara fins al mes de maig; des de la darrerria de març fins a mitjan maig Pere el Cerimoniós intentà convèncer les autoritats i els prohoms murcians que es retessin a ell i no a Enric de Trastàmara; hi hagué contactes secrets amb els partidaris de Pere el Cruel en aquest regne i als altres llocs promesos per aconseguir que reconeguessin Pere el Cerimoniós com a rei el mateix dia, però l'operació, sense tropes que la garantissin, fracassà a tot arreu menys a Requena, que es reté efectivament a Pere el Cerimoniós; a Múrcia, continuà el contacte amb els partidaris de Pere el Cruel, com Ferran Pérez Calviello, que havia estat *adelantado* de Múrcia des de 1367 i que es mantenia en rebel·lió al castell de Monteagudo; la guerra va estar a punt d'esclatar de nou; Pere el Cerimoniós s'alià amb Portugal, que féu arribar a Barcelona una gran quantitat d'or destinada a pagar l'exèrcit de Pere el Cerimoniós que havia d'entrar a Castella

108. R. GUBERN, *Epistolari de Pere III*, doc. 20. Comentada a M. T. FERRER I MALLOL, *La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella*, p. 252-253. PERE EL CERIMONIÓS, *Crònica*, F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, cap. VI-52, p. 1148. Cf. comentaris sobre l'estratègia seguida per Pere el Cerimoniós i Pere el Cruel en aquesta guerra a R. ABADAL, *Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña*, p. CL-CLXXVIII. P. LÓPEZ DE AYALA, *Crónica de Pedro I de Castilla*, Madrid, 1953, any 1357, cap. IV, p. 478 (Biblioteca de Autores Españoles, 66). J. ZURITA, *Anales...*, vol. 4, p. 325-326. M. T. FERRER I MALLOL, *La organización militar en Cataluña*, cit. p. 199-208.

109. M. T. FERRER I MALLOL, *La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella*, p. 253.

110. Segueixo, resumint-ho, el que vaig escriure sobre aquesta darrera etapa de la guerra a M. T. FERRER I MALLOL, *La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella*, p. 341-357.

per tal d'auxiliar els reductes petrístes, però no arribà a organitzar aquesta expedició; les dificultats econòmiques i la fatiga dels seus regnes ho impediën; encara el 1371 el rei confiava poder aprofitar una revolta que es preparava a Múrcia, però el tractat de pau entre Portugal i Castella signat aquell mateix any el deixaren sense aliat enfront d'Enric de Trastàmara; per aquesta causa acceptà de negociar amb Castella i de signar una treva de vuit mesos; ambdues parts confiaren a l'arbitratge del papa i del col·legi cardenalici la resolució del plet entre tots dos reis; l'any 1373 la mediació fou confiada al duc d'Anjou, que proposà que Enric de Trastàmara lliurés la meitat de les terres promeses, el regne de Múrcia i el comtat de Molina, que Pere el Cerimoniós ja ocupava; el monarca català es mostrà finalment disposat a rebre una indemnització part en terres i part en diners, però Enric de Trastàmara es negà a fer cap concessió territorial excusant-se en el jurament que havia fet de no alienar cap part del seu regne.

Davant la impossibilitat d'arribar a una avinença, Pere el Cerimoniós buscà novament l'aliança dels enemics d'Enric de Trastàmara, Navarra i Anglaterra; prometé al duc de Lancaster, que s'havia casat amb la filla de Pere el Cruel, ajuda en la guerra que projectava contra Castella, a canvi del lliurament dels territoris promesos per Enric de Trastàmara. Mentre el duc preparava la seva expedició, les relacions entre el Cerimoniós i el Trastàmara es deterioraren ràpidament. A la darrerria de desembre de 1374 i al començament de gener de 1375, l'infant Jaume de Mallorca, aliat d'Enric de Trastàmara, havia començat a hostilitzar les fronteres del Rosselló i de la Cerdanya i poc després entrà a Catalunya al capdavant de diverses companyies, amb 2.000 homes a cavall o potser més; saquejà les comarques de Ripoll, Vic i Vallès i arribà fins a Sant Cugat, a les portes de la ciutat comtal; finalment, l'infant marxà cap a Castella i morí de manera sobtada a Sòria.¹¹¹

La treva entre Castella i la corona catalanoaragonesa s'havia anat renovant periòdicament, però fou denunciada pel rei castellà a la darrerria de març de 1375 i, per tant, Castella i la corona catalanoaragonesa quedaren en estat de guerra. Era un moment molt difícil per a Pere el Cerimoniós perquè la collita de cereal del 1374 havia estat molt dolenta i els primers mesos de 1375 foren de carestia i gana. El rei envià els seus ambaixadors a Castella per evitar la guerra fos com fos i Enric de Trastàmara, per tal de pressionar més el seu

111. PERE EL CERIMONIÓS, *Crònica*, apèndix, p. 1154. E. MOLINÉ Y BRASÉS, "Noticiari català dels segles XIV y XV", *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès*, II (1916), p. 214-215. J. R. JULIÀ VIÑAMATA, "Defensa y avituallamiento de los castillos del Rosellón y la Cerdaña", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 9 (1988), p. 290-291. C. PUIGFERRAT I OLIVA, "Fam, guerra i pesta a la Plana de Vic 1374-1376", *Ausa*, XIX-144 (Vic, 2000), p. 73-106.

adversari, ordenà de fer una incursió des de Múrcia contra les terres meridionals valencianes, que fou portada a terme abans que s'acabés oficialment la treva i, per tant, trobà el territori desprevingut; com a conseqüència d'aquesta situació, Crevillent fou presa i nombrosos sarraïns del lloc foren portats presoners a Castella.

Mentrestant, els ambaixadors havien negociat la pau definitiva aquell mateix any; hagueren de cedir en totes les reivindicacions importants, renunciant a les reclamacions territorials, fins i tot del comtat de Molina, a canvi d'una indemnització pecuniària. La pau fou rubricada amb el casament de la filla del Cerimoniós, Elionor, amb Joan, fill del Trastàmara, casament que tingué una gran transcendència perquè fou la causa de l'entronització de la dinastia Trastàmara a la corona catalanoaragonesa.

Aquella terrible guerra, que havia causat una extraordinària destrucció a Aragó i al País Valencià i la ruïna econòmica a Catalunya, acabà no solament sense cap guany territorial sinó amb la pèrdua d'algunes places frontereres com Jumella o com Villena i Saix, que havien estat atribuïdes a la jurisdicció catalanoaragonesa, encara que fossin un senyoriu molt autònom dels Manuel.¹¹²

La millora de les relacions amb Castella durant els regnats de Joan I i de Martí l'Humà

Mentre regnà Enric II de Castella subsistiren els recels entre aquest regne i la corona catalanoaragonesa; amb l'adveniment al tron, l'any 1379, del seu fill Joan I, casat amb la filla de Pere el Cerimoniós, Elionor, les relacions entre ambdós regnes experimentaren una gran millora; a poc a poc, començaren a desaparèixer les seqüeles de la guerra més terrible de la baixa edat mitjana a la Península.

A la millora de les relacions, especialment durant el regnat de Joan I, hi ajudaren els infants Joan i Martí, molt amics del nou rei castellà; l'any 1381, l'infant Martí intentà d'acudir en ajut del seu cunyat, Joan I de Castella, en la guerra contra Portugal, amb un grup de nobles de la seva cort, però Pere el Cerimoniós li ho impedí.¹¹³

En temps d'Enric III, les friccions amb Castella recomençaren, primer per causa dels béns d'Alfons d'Aragó, marquès de Villena, a Castella i després

112. M. T. FERRER I MALLOL, "Abanilla y Jumilla en la Corona catalano-aragonesa (s. XIV)", a *Homenaje al profesor Juan Torres Fontes*, Murcia, Universidad de Murcia, I, p. 477-490. E. GUINOT, *Els límits del Regne*, p. 125-131.

113. M. T. FERRER I MALLOL, "L'infant Martí i un projecte d'intervenció a la guerra de Portugal (1381)", *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (València, 1967), II, vol. III, València, 1973, p. 205-233.

per qüestions duaneres. La cort castellana temia una intervenció catalana en la política interior castellana durant la minoria d'Enric III, particularment a través del marquès de Villena. Alfons d'Aragó, cosí del rei, havia rebut d'Enric de Trastàmara el marquesat de Villena en premi als notables serveis que li havia prestat durant la guerra per a la seva entronització a Castella, però la presència d'un gran senyor estranger, hisendat a ambdues bandes de la frontera, en una zona d'interès estratègic, aviat es revelà molt incòmoda per als castellans, que advertiren el perill latent que representava per a llur seguretat si el marquès abandonava un dia la posició neutral que mantingué en la minoria d'Enric III o si les intencions de l'estat catalanoaragonès veí no eren tan amistoses en el futur com ho havien estat en els darrers anys. És possible, a més, que la cort castellana no hagués oblidat que les terres que constituïen el marquesat eren les que en un altre temps havia posseït *don Juan Manuel* sota la sobirania de la corona catalanoaragonesa, d'acord amb el text de la sentència arbitral de Torrellas. Malgrat que el 1385 el rei Pere havia demanat informació sobre els seus drets jurisdiccionals sobre aquestes terres, la sobirania havia estat gairebé oblidada perquè no havia estat exercida durant molts anys. El fet que unes terres frontereres i discutides fossin en mans d'un membre de la família reial catalana podia facilitar la reivindicació dels antics drets de sobirania per part catalana i, en definitiva, llur pèrdua per a Castella; era una possibilitat que la cort castellana degué tenir en consideració.

Des del 1394, aproximadament, el marquès de Villena havia estat despullat progressivament dels seus béns i dels seus drets fins que, el 1395, Enric III li confiscà oficialment el marquesat, encara que sembla que rebé una indemnització.¹¹⁴ Les reclamacions fetes des de la cort catalana foren inútils i l'afer contribuí poderosament a fer desaparèixer l'atmosfera de cordialitat i de bona voluntat a les altes esferes que, en el regnat precedent, havia permès de resoldre amicalment les controvèrsies i disputes que sorgien inevitablement entre estats veïns.

Els robatoris de bestiar a la frontera, les correrries d'almogàvers murcians per la comarca d'Oriola, les baralles pels límits dels termes entre els llocs del marquesat de Villena i els fronterers valencians, especialment d'Aiora, les

114. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, "Estudios sobre el régimen monárquico de Enrique III", *Hispania*, 1954, p. 341-342. E. MITRE FERNÁNDEZ, "Señorío y frontera (El marquesado de Villena entre 1386 y 1402)", *Murgetana*, XXX (1969), p. 55-62. A. PETREL MARÍN, "En torno a la incorporación del marquesado de Villena en 1395", *Al-Basit*, 6 (1979), p. 163-176. J. TORRES FONTES, "La problemática del marquesado de Villena en 1395", a *Congreso de Historia del señorío de Villena (1986)*, Albacete, Instituto de Estudios Albacetenses, 1987, p. 407-412. M. T. FERRER MALLOL, *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona. Institució Milà i Fontanals, CSIC, 1988, p. 26-27.

activitats corsàries dels súbdits d'ambdós estats, que no eren pas coses noves a les fronteres ni en el mar, s'enverinaven ara fàcilment amb represàlies i contrarepresàlies. Fou, però, la disputa sobre els impostos, especialment la "quema", que gravaven el comerç mutu allò que féu empitjorar més les relacions entre ambdós estats. El "dret de la quema" era un impost transitori que es collia en els estats de la corona catalanoaragonesa i a Castella sobre el comerç mutu a fi d'indemnitzar els súbdits respectius que havien sofert danys en els períodes de pau o treva. Els castellans consideraven que aquest impost ja havia complert la seva missió i en demanaren la desaparició, però segons els comptes del rei Martí l'Humà els damnificats catalans i aragonesos no havien estat indemnitzats del tot i es negà a suprimir-lo. El rei de Castella creà un impost nou al seu regne, l'"aduana", i malgrat les negociacions entre totes dues parts no s'arribà a cap acord raonable per conciliar les polítiques fiscals d'ambdós estats i solucionar la indemnització dels damnificats, motiu pel qual primer el rei de Castella i després el rei Martí, l'any 1403, tancaren les fronteres al comerç mutu, cosa que provocà dificultats a l'abastament del regne de València. L'any 1407, el rei Martí l'Humà aixecà la prohibició per afavorir l'aprovisionament de l'exèrcit castellà, ja que l'infant Ferran, regent de Castella a causa de la minoria del seu nebot Joan II, havia començat una guerra contra Granada. Més endavant, l'any 1409, els passos fronterers foren oberts per dos anys, durant els quals quedaria en suspens també l'impost de la "quema", mentre s'estudiava una solució. Ja en el segle xv, aquest impost es mantingué a València.¹¹⁵

Com és prou sabut, la indefinició de la successió al tron a la mort de Martí l'Humà i la falta de consens entorn de la figura de Jaume d'Urgell, a qui corresponia el tron, segons la pràctica successòria de la dinastia barcelonina, féu possible que Ferran d'Antequera, el regent de Castella, avancés la seva candidatura, que provocà moments de gran tensió a Aragó i al regne de València, tant per la pressió militar que exercia a les fronteres, com pel suport que donà a una de les faccions que dividien tots dos regnes.¹¹⁶

115. M. T. FERRER I MALLOL, "La ruptura comercial amb Castella i les seves repercussions a València (1403-1409)", *I Congreso de Historia del País Valenciano (Valencia, 1971)*, II, València, 1981, p. 671-682. M. DIAGO HERNANDO, "La 'quema'. Trayectoria histórica de un impuesto sobre los flujos comerciales entre las Corona de Castilla y Aragón (siglos XIV y XV)", *Anuario de Estudios Medievales*, 30/1 (2000), p. 91-156.

116. Sobre aquest tema, objecte d'una llarga polèmica, hi ha una copiosa bibliografia; acabà la dita polèmica F. SOLDEVILA, *El Compromís de Casp (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, Barcelona, R. Dalmau ed., 1965. Cf. també del mateix F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, II, p. 546-623, on figura tot l'aparell erudit suprimit al treball esmentat abans. Altres títols significatius: F. JANER, *Examen de los sucesos y circunstancias que motivaron el Compromiso de Caspe*, Madrid, 1855. L. DOMÈNECH I MONTANER, *La iniquitat de Casp i la fi del comtat d'Urgell. Estudi Històrico-Polític*,

Amb el regnat de Ferran d'Antequera, que esdevingué rei de la corona catalanoaragonesa com a conseqüència del compromís de Casp del 1412, se suavitzaren les relacions mútues, puix que continuà, de fet, dirigint també el govern de Castella. No tornaren a complicar-se fins al regnat d'Alfons el Magnànim, a causa de la intervenció dels seus germans a la política castellana i dels seus interessos patrimonials, temes en els quals no entrarem ara.

Conclusions

En conclusió podríem dir que les tensions entre Castella i la corona catalanoaragonesa van girar durant els segles XII i XIII a l'entorn de la delimitació dels espais de conquesta, que eren decisius per a l'extensió futura de cada regne i l'equilibri peninsular. Ja en el segle XI i XII havia aparegut a Castella l'objectiu de l'hegemonia peninsular, que s'havia manifestat en l'autointitulació d'"emperador" per part d'Alfons VI i Alfons VII. Aquest darrer monarca portà a terme una política agressiva amb els seus veïns per tal d'imposar aquella hegemonia. Ramon Berenguer IV hagué de cedir en alguns aspectes i acceptar reconèixer vassallatge envers ell pel que feia al regne de Saragossa i a les futures conquestes del regne de València i del de Múrcia, que li foren reconegudes en el tractat de Tudellén. Però la divisió dels seus regnes entre els fills impedí la continuació d'aquesta política hegemònica. Des de mitjan segle XIII, Castella reprengué aquesta política i causà tensions amb els altres regnes, concretament amb la corona catalanoaragonesa. L'hegemonia peninsular fou un dels objectius fallits d'Alfons X, que hagué d'ésser oblidat per Sanç el Brau i especialment per Ferran IV. Durant la minoria d'aquest darrer monarca, Castella hagué de defensar-se dels atacs de la corona catalanoaragonesa, que aprofità aquell moment de debilitat del regne veí per aconseguir el regne de Múrcia i rectificar la política vanament altruista de Jaume I. No es pogué retenir tot el regne ni recuperar la frontera directa amb els sarraïns, que hauria possibilitat una ulterior expansió, però almenys se

Barcelona, 1930. J. M. MADURELL MARIMON, "La reina Violante de Bar y el pleito sucesorio de la Corona de Aragón", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 19 (1946), p. 205-224. M. DUALDE SERRANO, "La concordia de Alcañiz", *Anuario de Historia del Derecho Español*, XVIII (1947), 259-340. ÍDEM, "El Compromiso de Caspe. Continuidad y legitimidad en la crisis de una monarquía", *Arbor* X (1948), p. 177-200, 377-391. ÍDEM, "La elección de los compromisarios de Caspe", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, III (1947-1948), p. 355-395. ÍDEM, "La plenitud política de la Corona de Aragón: el Compromiso de Caspe", a *Historia de España. Estudios publicados en la revista "Arbor"*, Madrid, CSIC, 1953, p. 156-183. M. DUALDE SERRANO - J. CAMARENA MAHIQUES, *El Interregno y el Compromiso de Caspe*, IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Palma, 1955, 17 p. R. MENÉNDEZ PIDAL, "El Compromiso de Caspe, autodeterminación de un pueblo (1410-1412)", a R. MENÉNDEZ PIDAL (dir.), *Historia de España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1964, p. IX-CLXIV. DUALDE SERRANO - J. CAMARENA MAHIQUES, *El compromiso de Caspe*, Zaragoza, 1971.

n'aconseguí la meitat. Jaume II fou, en el primer terç del segle XIV, la personalitat més respectada i influent a la Península. En canvi, el seu fill Alfons ja no pogué mantenir aquesta primacia política. El seu coetani Alfons XI era home de vigorosa ambició i hauria reprès gustosament la política d'hegemonia peninsular castellana, si no s'hagués vist condicionat primer per les dissensions internes i després per l'amenaça de la invasió benimerí, que aconsellà apostar per la concòrdia amb els altres regnes peninsulars a fi de presentar un front comú a l'enemic islàmic. En temps de Pere el Cruel i Pere el Cerimoniós, el primer va intentar, simplement, fer desaparèixer la corona catalanoaragonesa i annexar-la a Castella amb el nom de Castella la Nova,¹¹⁷ mentre que el segon es va limitar, en alguns tractats amb Navarra, a projectar un trossejament de Castella i a annexar-ne una part. L'adveniment de la dinastia Trastàmara significà l'abandó, de moment, de les pretensions d'hegemonia peninsular i de les pressions sobre la corona catalanoaragonesa. Les querelles entre tots dos estats en el segle XV van tenir un caràcter més aviat dinàstic.

117. El rei de Castella havia batejat així les terres del regne d'Aragó i del de València que havia pres a Pere el Cerimoniós: PERE EL CERIMONIÓS, *Crònica*, F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans Cròniques*, cap. VI-60, p. 1152.